प्र का श क
पंडित अनंत कुलकर्णी
कु ल क र्णी ग्रं था गा र
२८६ शनवार, पुणें २.

रविकिरण मंडळाचें १२ वें प्रकाशन.

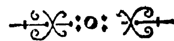
मु द्र क
मा. र. का र ले
ज न से वा मु द्र णा ल य,
१९२ शुक्रवार, पुणें २.

प्रिय मित्र

शंकर बळवंत कुलकर्णी, बी. ए.

यांस सप्रेम समर्पण.

अनुक्रमणिका

	विषय	पृष्ठ
	माझें मनोगत	५
	कविवर्य तांबे यांचा आशीर्वाद	६
	प्रस्तावना	९
१	हितगूज	३५
२	बापाचें हृदय	४५
३	शुभ मङ्गल	५१
४	काव्यात्म जीवन	५८
५	कडाका	६७
६	शपथ	७४
७	शापवाणी	८६
८	प्रीतीसाठीं	९३
९	कसोटी	९९
१०	सुखस्मृति	१०४
११	सहभावनेचें तारायन्त्र	११५
१२	रुग्णालयांत	१२१
१३	स्वार्थत्याग	१३०
१४	नवें जिणें	१३६
	परिशिष्ट (टीपा)	१४७

माझें मनोगत

प्रस्तुत काव्य म्हणजे शेतकरी-वर्गाच्या जीवनावर लिहिलेली एक संसार-कथा आहे. विद्यार्जनाच्या काळांत घरची शेतीभाती पाहण्याचा व त्याच सुमारास मुंबईतील गिरणी मजुरांची स्थिति अवलोकन करण्याचा जो योग जुळून आला, त्याच्या दर्शनांतून या संसारकथेचा जन्म झाला. व १३ जुलै १९२५ रोजीं पहिला 'बहार' लिहिला जाऊन, ८ फेब्रुवारी १९२८ रोजीं हें काव्य लिहून संपलें.

१९२८ मधें पुस्तकरूपानें हें काव्य प्रसिद्ध झाल्यावर माझ्या एक दोन टीकाकार मित्रांनी त्यावर आपली लेखणी स्वच्छंदपणें चालविली. त्यावेळीं 'ही टीका काव्यापेक्षां माझ्या प्रस्तावनेवर व व्यक्तिशः माझ्यावर आहे व तींत काव्याचें परीक्षण फार थोडें आहे,' ही माझी तक्रार होती. पण मी तिला उत्तर दिलें नाही. फक्त दुसऱ्या आवृत्तीच्या वेळीं दरम्यान मजकडे आलेले कै. कविवर्य भास्करराव तांबे यांचें पत्र मीं आरंभीं घातलें. आजची तिसरी आवृत्ति काढतांना काव्यपरीक्षणाच्या आड माझी प्रस्तावना येऊं नये, यासाठी ती मीं समग्र गाळून टाकली आहे व केवळ काव्यवस्तुच रसिकांपुढें ठेविली आहे.

मुंबई विद्यापीठानें व कर्वे विद्यापीठानें महाविद्यालयीन अभ्यासक्रमांत पूर्वीं व आतां या काव्याचा समावेश केल्याबद्दल या विद्यापीठांचा मी आभारी आहें.

माझ्या एका चिरंजीवानी या पुस्तकाचें संपादन करण्याची इच्छा दर्शविली व माझ्यावरील टीकांचा स्वेच्छेने परामर्ष घेऊन, काव्याबद्दल थोडें फार लिहिलें; माझे मित्र श्री. पंडितराव कुलकर्णी यांनी प्रकाशनाची जबाबदारी पत्करली; दोघेहि घरचेच असल्यानें आभार कसे मानावयाचे?

९ जून १९५१
विश्रामबाग, सांगली.

—गिरीश

कविवर्य तांबे यांचा आशीर्वाद

फाळक्यांचें घर
कंपू लष्कर
गवालियर
ता. ४ डिसेंबर १९२८

कृ. सा. न. वि. वि.

...... आपल्या 'आम्रराई' पुस्तकासंबधाने माझा अभिप्राय आपल्यास हवा आहे. माझ्या अभिप्रायाची आपल्यास इतकी किंमत वाटावी हें माझ्या योग्यतेपेक्षां आपल्या अव्याज अंतःकरणाचेंच अधिक द्योतक आहे. ....

मीं आम्रराई काव्य अथपासून इतिपर्यंत काळजीपूर्वक वाचून पाहिलें. तें अत्यंत रसाळ उतरलें आहे. कोणीं कांहीहि म्हटलें तरी प्राच्य आणि पाश्चात्य लेखांचें मनन करून 'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्' हेंच मला खरें वाटतें. ही व्याख्या प्रो......यांस अव्याप्त वाटते. याचें कारण एवढेंच कीं, 'रस' म्हणजे काय, या एका शब्दांत किती अर्थ भरला आहे याची माहिती त्यांस नसावी. अर्नोल्डचें 'Criticism of Life' किंवा 'Application of Moral Ideas' इत्यादि लक्षणें मला अपुरीं वाटतात आणि एकांगी वाटतात. 'रस' ह्या शब्दांत त्यांचा अंतर्भाव होतो. इतकेंच नव्हे तर त्याची व्याप्ती इतकी विस्तृत आहे कीं, तींत हीं लक्षणें सांधिकोपऱ्यांत दडून पडतील. काव्य 'Criticism of life' इत्यादि तर आहेच, पण वर्डस्वर्थचें 'Light that never was on sea and land' किंवा कीट्सचें 'Unheard Melodies' हें देखील आहे. आणि रस (अलौकिकः आनन्दः) यांत या सर्व गोष्टींचा समावेश होतो. या दृष्टीने मीं आपल्या काव्याचें अवलोकन केलें, आणि आपणांस लिहितांना मला मोठा आनंद वाटतो तो हा कीं, ह्या दिव्य कसोटीला आपलें काव्य चांगलें उतरलें

आहे. जिकडे तिकडे रसपरिपोष चांगला झाला आहे. भाषा सरळ, साधी, विषयानुकूल आणि प्रसादपूर्ण आहे. इतकें म्हटल्याने आपलें कदाचित समाधान होणार नाही, 'अनामिका सार्थवती बभूव' अशा स्तोतारवाला आपण भुलणारे नाही हें मी जाणून आहें. दोषस्थळें आपणांस दाखवावीं अशी आपली अपेक्षा असणें संभवनीय आहे. ह्या दृष्टीने मीं आपलें काव्य पुन्हा वाचून पाहिलें. पण, काव्यानन्दापुढें चिकित्साबुद्धीचा टिकाव लागेना. चिकित्सेसाठी जी काकदृष्टि पाहिजे ती जागीच झाली नाही. मला वाटतें आपल्या काव्याचें महत्त्व याच गोष्टींत आहे. खऱ्या कवितेपुढें 'प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो वृथास्यात् ' असें टीकास्त्र बोथाटतें, तसेंच आपल्या काव्याच्या वाचनाच्या वेळीं माझें झालें. खरें म्हटलें, तर मला विशेष दोषस्थळें दिसलींच नाहीत. कोठें एखादा शब्द खुपला असेल, इतकेंच काय तें. ग्राम्य भाषेंत अभिजात भाषेला शोभणारा एकादा शब्द इतस्ततः पडला असेल, पण काव्याच्या प्रवाहांत या बारीकसारीक केरकचऱ्याकडे कोण पाहातो ? मधें मधें घातलेलीं गीतें तेजोमय आकाशगंगेंत झळकणाऱ्या ठळक नक्षत्रासारखीं मोहक वाटतात. तीं फार मधुर आहेत. 'न्यारिचा वकुत होईल', ' तुझ्या नांवाची गोडी लइ जिवा ', 'पिरतिची किरत' इत्यादि इत्यादि सारींच गाणीं बहारदार आहेत. नाकच मुरडायचें असा निश्चय केल्यास म्हणतां येईल कीं, 'पैसा' आणि 'दारूची लावणी' हीं असावीं तशीं नाहींत. तीं भोळसट जनपदवधूसारखीं वाटतात. पौरवधूचा नोकझोक त्यांत कमी आहे. तीं उपरोधिक, हास्यरसोत्पादक, विडंबनगीतांसारखीं—ज्यांस इंग्रजींत 'ग्रोटेस्क' म्हणतात—तशीं असतीं तर ज्यास्ती खुमारी आली असती. पण असलीं बोटें दाखविण्यांत कांही हंशील नाही. ही गोष्ट कवीच्या तत्कालिक मनस्थितीवरच अवलंबून असावयाची.

ज्याची दृष्टि संसृतींत वावरत असतां केवळ स्फूर्तिबलाने भरारी मारून जो इहलोकचा नव्हे, त्या अलौकिक आनंदांत लीन होते, तोच खरा

'रसिद्ध' कवि होय. त्याचा सहवास सुखदायक वाटतो. तो देवाचा लाडका असतो. गिरीश, तुम्ही या मानाला पात्र आहांत, हें सांगतांना मला जो आनंद होत आहे, तो मीच जाणतों.

एक वेळ मला असेंहि वाटतें कीं, आपल्या काव्यांतील पात्रांचा स्वभावपरिपोष, त्याची रसवत्ता, सृष्टिवर्णनाची हातोटी, त्यांतील संदेश इत्यादि इत्यादि मुद्यांचा विचार करून गुणदोषविवेचनपूर्वक समालोचन करावें. पण हे दिवस थंडीचे. खोकल्याच्या माऱ्याने ह्या दिवसांत माझ्या शरीराच्या चिंध्या चिंध्या होतात. त्यांत कामाचा बोजा या दिवसांत अधिक. अशा स्थितींत कोणताहि संकल्प करावयास मन घेत नाही. पण कदाचित सरकारी कार्यानिमित्त महिना दोन महिन्यात माझें येणें पुण्याकडे होईल. तेव्हां आपण मनसोक्त याची चर्चा करूं. आपल्या पद्धतींत जे गुणदोष मला दिसतात, ते आपल्या नजरेस आणतां येतील व त्याबद्दल विचारविनिमय करितां येईल. पण हें जुळूनच येईल, असें नक्की कोणीं सांगावें ? तूर्त तर, एकंदरींत आपलें काव्य मला फार आवडलें ह्या एका वाक्यांत काय तें समजावें......कळावें.

आपला,

—भास्करराव तांबे.

प्रस्तावना

वडिलांच्या ग्रंथाला मुलानें प्रस्तावना लिहिण्याची परंपरा मराठी साहित्यांत आहे किंवा नाहीं तें मला माहित नाहीं. पण आम्बराईच्या संपादनाचें काम स्वीकारतांना त्यांतील नाजूक औचित्य आणि अवघड जबाबदारी याची मला विशेष जाणीव होत आहे. विशेषतः 'रविकिरण-मंडळांतील' कवींच्या उथळ उपहासाच्या शिदोरीवर, टीकेच्या क्षेत्रांत कोणालाहि मार्मिकतेची आणि आधुनिकतेचीं बिरुदें सुलभतेनें मिळण्याची शक्यता असलेल्या या काळांत, तर हा अव्यापारेषु व्यापार ठरण्याचाच संभव अधिक आहे. परंतु आधुनिकतेची ऐतिहासिक दृष्टिकोनाशीं, आणि मार्मिकतेची रसिकतेशीं, ज्या काळांत फारकत होऊं लागते, त्याच काळांत अशा प्रयत्नाची आवश्यकताहि निर्माण होते.

१९४३ सालीं मी बी. ए. चा अभ्यास करीत असतांना त्या वेळच्या क्रमिक पुस्तकांत गिरीशांच्या आम्बराईचा अन्तर्भाव करण्यांत आलेला होता. त्या निमित्तानें त्यावेळीं या काव्याचा आणि त्यावरील विविध टीकाभाष्यांचा अभ्यास करीत असतानाच, एका वस्तुस्थितीची मला स्पष्ट जाणीव झाली होती. रसिक मनावर या काव्याचे होणारे परिणाम आणि लहान मोठ्या टीकाकारांनीं वेळोवेळीं परीक्षणाच्या निमित्तानें व्यक्त केलेले निष्कर्ष, यांत अनेक ठिकाणीं दोन ध्रुवांइतकें अंतर पडलें होतें. टीकाकारांच्या वरकरणी चमकदार भासणाऱ्या भाष्यांत ऐतिहासिक दृष्टि-कोनाचा अभाव, उथळ ताशेरे झाडण्याची वृत्ति, स्वतःच्या पांडित्य-प्रद-र्शनाची हौस, पूर्वग्रह इत्यादि अनेक वैगुण्यें सुप्त रूपानें दडलेलीं मला आढळलीं. प्रत्येक कृतीच्या जन्मकाळीं वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्ध झालेलीं परीक्षणें, पुष्कळशीं मामुली, उथळ आणि व्यक्तिगत संबंधावर आधार-

लेलीं असतात, म्हणून घटकाभर सोडून दिलीं, तरी दोन तपांचा काल उलटल्यानंतर महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांसाठीं अशा काव्याची चिकित्सा करणाऱ्या सहृदय आणि प्रथमश्रेणीच्या टीकाकारांनींहि त्यांचाच कित्ता गिरवावा याचें नवल वाटतें. ज्यांची रसिकता आणि चिकित्सकता अजून अप्रगल्भ आणि संस्कारक्षम अवस्थेंत आहे, अशा विद्यार्थ्यांचा बुद्धिभेद न करतां, अशा कृतींतील वैशिष्ट्यांची आणि वैगुण्यांची, रसिक आणि ऐतिहासिक दृष्टिकोनांतून मीमांसा होणें म्हणूनच आवश्यक वाटतें. काव्याच्या इतिहासांत दोन तपावर आपलें भलेंबुरें स्थान टिकविलेल्या ' आम्बराई ' या काव्याची एका स्वतंत्र दृष्टिकोनांतून चिकित्सा व्हावी आणि शक्य तर खण्डकाव्यांच्या परिसरांत या काव्याचें स्थान निश्चित करावें या हेतूनेंच मी प्रस्तावनेचा प्रपंच करीत आहें.

खण्डकाव्य

' आम्बराई ' हें गिरीशांचें तिसरें खण्डकाव्य,त्यांनीं १९२५ मधें लिहा-वयास घेतलें आणि १९२८ मधें ' रविकिरणमंडळाचें ' १२ वें प्रकाशन म्हणून प्रसिद्ध केलें. तोंपर्यंत आधुनिक मराठी काव्याची हयात चाळीस वर्षांवर होऊन गेली होती आणि खुद्द ' रविकिरणमंडळाची ' स्थापना होऊन पांचसहा वर्षें झालीं होतीं. त्यामुळेंच प्रस्तुत काव्यावर अर्वाचीन कवींपैकीं गोविंदाग्रज, बालकवि इत्यादि कवींचे जसे अभावित संस्कार झालेले दिसतात, तसेंच ' रविकिरणमंडळानें' घडविलेल्या आणि विकसित केलेल्या अभिरुचीचेहि संस्कार उमटलेले दिसतात. ' खण्डकाव्य ' या शब्दाचा, प्राचीन काळांत ' मेघदूता ' सारख्या काव्याच्या अनुरोधानें कोणत्याहि अर्थीं वापर झालेला असो; अर्वाचीन काळांत आधुनिक कवींच्या प्रदीर्घ काव्याला, विशेषतः कथाकाव्याला उद्देशून या शब्दाचा उपयोग करण्याचा संकेत पडलेला आहे. कथाकाव्याची परंपरा मराठींत सर्वस्वीं नवीन आहे असें नाहीं. रघुनाथ पंडित, श्रीधरासारखे जुने

आख्यानकवि आणि त्यांचें काव्य, वृत्ति आणि हेतु वजा करतां, खण्ड-काव्याच्या परंपरेंतच समाविष्ट होतात. नवीन स्फुट कवितेनें पांडित्य, कारागिरी आणि भक्ति ह्या जुन्या काव्याच्या हेतूंची तटबंदी फोडून, विविध सामाजिक विषयांच्या साह्यानें नवरसाचे मळे फुलविले; तोच प्रकार खण्डकाव्यांतहि झालेला दिसून येतो. पेशवाईनंतर इ. स. १८८५ पर्यंत खण्डकाव्याचा इतिहास ओझरता पाहिला तरी त्यांत, ' चिपळूणकर-मेघदूत', ' बजाबा रा. प्रधान-देवसेनी,' ' किर्तीकर-इंदिरा', यांसारखीं संस्कृत-इंग्रजीचीं भाषांतरें, तर ' कुंटे—राजा शिवाजी ' ' चिन्तामणी-पेठकर—गंगावर्णना, ' यांसारखीं स्वतंत्र खण्डकाव्यें दृष्टीला पडतात. आरंभींच्या या प्रयत्नांचें महत्त्व काव्यदृष्टीपेक्षां, त्यांनीं निर्माण केलेलें स्फुरण, एवढ्याच पुरतें मर्यादित आहे. इ. स. १८८५ नंतर मात्र स्फुट काव्याप्रमाणें खंडकाव्यांतहि विषयांची विविधता, निरू-पणांतील शैलीची नवीनता, दृष्टीकोनाची सूक्ष्मता, रसांची उत्कटता इत्यादि अनेक गुण व्यक्त झालेले दिसतात. 'रविकिरणमंडळाच्या' काळाला १९२३ पासून आरंभ होतो असें मानलें, तर यापूर्वीच्या काळांत स्थूल-मानानें, ' लेंभे-शोकावर्त', ' कानिटकर-संमोहलहरी', ' रे. टिळक-वन-वासी फूल', ' चंद्रशेखर-काय हो चमत्कार ! ',' विनायक-ध्यास तो भास ' ' गणिकोद्धार ',' बी-कमळा',' सावरकर-कमला, गोमांतक', ' अनंततनय-अंतर्विद्धकलिका', ' रेंदाळकर-मोहिनी ' आणि ' बालकवि गोविंदाग्रजांचीं अपुरीं खण्डकाव्यें ' इत्यादि, विविध प्रयोगांची आणि प्रयत्नांची कल्पना आणून देणारी, नामावळी दृष्टीला पडते. शेतकरीजीवनावर आधारलेल्या खण्डकाव्याचा शोध घेऊं जातां या यादींत फक्त ' काय हो चमत्कार ! ' हें चंद्रशेखरांचें एकच खंडकाव्य आढळतें. परंतु याहि काव्याचा भर वस्तुस्थितिनिदर्शनापेक्षां अद्‌भुतरम्य कथानिवेदनावर प्रामुख्यानें अस-ल्यानें, आणि स्वतः चंद्रशेखर वृत्तीनें जुन्या पंडितपरंपरेशीं समरस

होणारे असल्यानें, या काव्याची जडणघडण नवीन काव्यदृष्टीपेक्षां जुन्या काव्यदृष्टीशीं जुळणारी व्हावी, हें स्वाभाविक आहे. या काव्याचें एकुलतें एक उदाहरण सोडलें, तर जानपद जीवनावरील खण्डकाव्यासाठीं गिरीशांच्या 'आम्बराई 'कडेच वळावें लागतें. काव्याविषयीं नवी अभिरुचि, नव्या कल्पना आणि नवे हट्ट घेऊन जानपद जीवनावर प्रदीर्घ कथाकाव्यरचनेचा 'आम्बराई' हा पहिला प्रयोग आहे, ही ऐतिहासिक वस्तुस्थिति काव्यचिकित्सेंत डोळयाआड होऊं नये, यासाठीं हा सबंध इतिहास साक्षेपानें उभा करावा लागला आहे. ही काव्यमीमांसा अधिक सुस्पष्ट होण्यासाठीं इतिहास--अवलोकनाप्रमाणेंच प्रस्तुत काव्य लिहिणाऱ्या कवींच्या काव्यशक्तीची चिकित्सा होणें जरूर आहे.

गिरीशांची काव्यशक्ति

सफाईदार रचना आणि संयत भावना हे गिरीशांच्या काव्यशक्तीचे दोन विशेष म्हणून टीकाकारांनीं नमूद केले आहेत. बालकवि, गोविंदाग्रज आणि तांबे यांचे गिरीशांच्या शैलीवर संस्कार होऊनहि, तिनें स्वतःचें वेगळें वैशिष्ट्य कायम ठेवलें आहे, याहि गोष्टीचा टीकाकारांनीं उल्लेख केला आहे. 'रविकिरणमंडळांतील' इतर कवींच्या तुलनेनें गिरीशांचें आधिक्य या बाबतींत आहे, असें प्रा. रा. श्री. जोग म्हणतात. इतर टीकाकार याच विशेषांकडे वैगुण्य म्हणून बोट दाखवितात. यशवंतांचा कल्पनाविलास आणि माधव जूलियनांची भावनोत्कट ध्येयशीलता गिरीशांच्या मनःपिंडाच्या चौकटींत बसूं शकत नाहींत. परंतु हा अभाव वृत्तीच्या आणखी कांहीं विशेषांनीं भरून काढला नसता, तर त्यांचें काव्य सामान्यांच्या सदरांतून थोडेंहि वर येऊं शकलें नसतें.

तसें पाहिलें तर चंद्रशेखरांच्या काव्यांतहि रेखीव रचना आणि संयमित भावना हेच दोन विशेष आढळून येतात. परंतु चंद्रशेखरांच्या काव्यां-

तील भावनेच्या संयमाचें कारण, त्यांची भावशीलता जरा अल्पतृप्त असलेली दिसते, हें आहे. गिरीशांच्या काव्यांतील भावना संयमित दिसते याचें कारण त्यांच्या भावशीलतेंत वृत्तींचा खंबीर कणखरपणा आहे. याच कणखरपणामुळें, ते भावविवश होऊं शकत नाहींत; निराशेच्या सहसा आधीन होत नाहींत; रसोत्कट प्रसंग रंगवितांनाहि तटस्थ असल्यासारखे भासतात, कल्पनाचमत्कृतींचें इंद्रधनुष्य ते उभें करूं शकत नाहींत वा अलंकारिक रचनेपेक्षां स्वभावोक्तीकडे त्यांचा ओढा अधिक दिसून येतो. गिरीशांच्या काव्यांतील टीकाकारांनीं नमूद केलेला आशावाद, सखोल चिंतनांतून निर्माण झालेला नसून, या कणखर वृत्तींतून उचंबळलेला आहे असें मला वाटतें. अनुभूतींच्या मर्यादित क्षेत्रांतहि आशावादी वृत्ति निराशेला आणि कुरूपतेला वळसे घालून जात नाहीं, तर या कणखरपणामुळेंच तिचा भेद करून जाते. त्यामुळेंच 'कृतज्ञते'-सारख्या कांहीं स्फुट काव्यांत आणि इतर कथाकाव्यांतील कांहीं प्रसंगांच्या भेदक चित्रणांत भावविवशतेपेक्षां हा कणखरपणाच त्यांना अधिक उपकारक झालेला आहे.

वृत्तींच्या या कणखरपणापेक्षांहि गिरीशांच्या कवितेला नाट्यमयतेचें वरदान अधिक उपकारक झालेलें आहे. गिरीशांच्या स्फुट कवितेंतील नाट्यगीतांची विपुलता या दृष्टीनें वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. कै. तांबे यांचे गिरीशांच्या काव्यशक्तीवरील संस्कार या दृष्टीनें उल्लेखनीय आहेत. या नाट्यदृष्टीचा खरा आविष्कार त्यांच्या खण्डकाव्यांतून आणि कथाकाव्यांतून प्रकर्षानें दृष्टीला पडतो, यांत शंका नाहीं. 'आम्बराई' काय किंवा 'अभागी कमल' काय, या काव्यांतील कथारचना विशेष बंदिस्त नसूनहि त्यांत जी सरसता निर्माण झाली आहे, ती पुष्कळशी घटना, प्रसंग, स्वभावरेखाटन आणि संवाद यांतील नाट्यगुणामुळेंच आहे.

या नाट्यमयतेमध्यें बालकवि–गोविंदाग्रजांकडून संस्कारानें आलेली कल्पनारम्यता आणि किंचित फाजील चिंतनशीलता यांचें एक विचित्र मिश्रण गिरीशांच्या काव्यशक्तींत झालेलें आढळतें. रम्य, कुरूप आणि वास्तव वर्णनें करतांना ही कल्पनारम्यता जशी वेधक आणि भेदक रूप धारण करते, तशीच त्यांची चिंतनशीलता वेळीं अवेळीं उपदेश आणि तत्त्वज्ञान या रूपानें प्रगट होऊन रसभंगासहि कारणीभूत होते. या चिंतनशीलतेंत फारशी सखोलता आणि चिकित्सकता नसल्यानें परिणामीं तिला रुक्ष वा उथळ प्रवचनाचें किंवा मामुली उपदेशाचें स्वरूप प्राप्त होतें. पण हें वैगुण्य एकट्या गिरीशांचेंच आहे असें नाहीं. प्रत्येक काव्यावर विशिष्ट सामाजिक हेतु लादतांना, काव्यविषयांचें गुंतागुतीचें स्वरूप आणि त्यांच्या सूक्ष्म कठोर विश्लेषणासाठीं शास्त्रीय दृष्टिकोनाची आवश्यकता, यांची ‘ रविकिरणमंडळांतील ’ कोणत्याहि कवीनें कधींच दरकार बाळगली नव्हती. त्यामुळें हेतुदृष्ट्या अशा काव्यांत टीकाकारांना उथळपणा दिसावा, आणि त्यावर त्यांनीं तुटून पडावें, हें एका अर्थीं स्वाभाविकच वाटतें. परंतु कवींनीं आपल्या काव्यावर लादलेल्या हेतूंचा परामर्ष घेऊनहि, कलाकृतीचें मूल्यमापन तिच्या अन्तरंगावरून केलें पाहिजे, याचा विधिनिषेध टीकाकारांनींहि फारसा बाळगलेला दिसत नाहीं. ‘ रविकिरणमंडळातील ’ इतर कवींपेक्षां गिरीशांच्या वृत्तींतला तत्त्वज्ञ आणि उपदेशक अधिक प्रमाणांत जागृत असतो; त्यामुळेंच त्यांच्या काव्याला मर्यादाहि अधिक पडल्या आहेत.

या विशेषाप्रमाणेंच आणखी एका बाबीचा उल्लेख होणें जरूर आहे. गिरीशांनीं ग्रामीण जिवनांतील सुखदुःखें आणि बारकावे जवळून न्याहाळले आहेत आणि आत्मसात् केले आहेत. त्यामुळें पांढरपेशांच्या भावनेपेक्षां या क्षेत्रांत त्यांची काव्यशक्ति अधिक विलास दर्शविते. त्यांच्या स्फुट काव्यांतहि ‘ भलेरी ’ सारखीं जानपद गीतेंच विशेष लोकप्रिय आहेत, ही गोष्ट

लक्षांत घेण्यासारखी आहे. अर्थात् याहि विशेषाकडे ऐतिहासिक दृष्टिकोनांतूनच पाहिलें पाहिजे. नव्या काव्यांतील माडगूळकरबंधूंच्या लेखनांतील सामाजिक दृष्टिकोनापेक्षां गिरीशांच्या काव्यांत सासारिक दृष्टिकानच अधिक दिसून येतो. त्यांची काव्यदृष्टि सांसारिक सुखदु:खांतील कल्पनारम्यता ओलांडून फारशी पुढे गेलेली दिसत नाहीं.

'आम्बराईचें' अन्तरंग उकलून पाहिलें असतां याच वैशिष्टयांची आणि वैगुण्यांची प्रचिति येते.

आम्बराईचें अन्तरङ्ग

'आम्बराई'बद्दल स्वतः कवि आपल्या पहिल्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेंत म्हणतात–"···प्रस्तुत काव्य म्हणजे शेतकरीवर्गाच्या स्थितीवर लिहिलेली एक संसारकथा आहे. कांहीं घरगुती अडचणींमुळें मला आपलें विद्यार्जन सोडून कांहीं काळ घरची शेतीभाती पाहावी लागली. त्यावेळीं हरघडी शेतकरी लोकांबरोबर वागावें लागल्यामुळें त्यांच्या स्थितीचें एकादें चित्र रेखाटावें, ही कल्पना मनांत आली. याच सुमारास मुंबईतलि गिरणीमजुरांची स्थिति अवलोकन करण्याचा योग जुळून आला. माझ्या मनांत या संसारकथेचें कथानक घोळूं लागलें. लगेंच मीं १३ जुलै १९२५ रोजीं पहिला 'बहार' लिहिण्यास घेतला. पुढें थोडें थोडें लिहीत जात जात ता. ६ फेब्रुवारी १९२८ रोजीं हें काव्य मीं लिहून संपविलें. ···"

या परिच्छेदात आलेला 'संसारकथा' हा शब्द महत्त्वाचा आहे. कारण कवीनें अन्यत्र शेती आणि शेतकरी यांच्या अधोगतीबद्दल मीमांसा करण्याचा विस्तारपूर्वक प्रपंच केला असला, आणि "···शेवटीं नायिकेच्या पदरांत तिच्या निर्मळ एकनिष्ठेच्या पुण्याईचें फळ टाकण्याबरोबरच शेतीच्या पुनरुज्जीवनाचाहि हेतु साधण्याचा प्रयत्न···"केला असला, तरी प्रा. रा. श्री. जोग म्हणतात, त्याप्रमाणें प्रामुख्यानें ही कथा···' अवेळीं

संपत्ति आणि स्वातंत्र्य हातीं आल्यामुळें एका उमद्या तरुण शेतकऱ्याचा अधःपात कसा होतो व परिस्थितीच्या तडाक्यानें पश्चात्ताप होऊन तो पुन्हा शेतीकडे कसा वळतो···' या संबंधींच आहे, यांत शंका नाहीं. हीं मर्यादा आंखून घेतानांच आणखी एका वस्तुस्थितीचा उल्लेख होणें आवश्यक आहे. तारुण्यांतील ज्या पहिल्या अवस्थेंत स्वप्नाळू प्रीतीचें भक्तिभावनेंत रूपांतर होतें आणि उमद्या स्वभावाला स्वाभाविक असलेल्या ज्या उन्मादक उच्छृंखळ आणि बेबंद वृत्तींशीं तिचा संघर्ष घडतो, त्या मनाच्या एका अवस्थेचें चित्र नायकाच्या रूपानें या काव्यांत चित्रित करण्यांत आलेलें आहे. त्यामुळेंच ही कथा जितकी शेतकरीजीवनाबद्दल आहे, तितकीच ग्रामीण जीवनांत संभवणाऱ्या एका विशिष्ट मनोवृत्तीबद्दल आणि एका मनोवस्थेबद्दलहि आहे, याचा आवर्जून उल्लेख व्हावयास हवा.

कृष्णाकांठच्या प्रदेशांत 'कमण्डलू' ओढ्याच्या कांठीं बसलेल्या अभेरीच्या पाटलांचा तरुण मुलगा मुरार, या मनोवृत्तीचें आणि या मनोवस्थेचें प्रतीक आहे. या मनोवस्थेचें वर्णन करतांना कवि म्हणतात–

" संसाराच्या झळा लागल्या नव्हत्या अजुनी त्याला,
अलग राहिला कोमल गाभा नाजुक केळीमधला. "

अशा अवस्थेंतल्या मुरारची वृत्ति प्रणयांत काय, अगर स्वैरतेंत काय बेछूट उन्मादाची आहे. ' वडीलधाऱ्या माणसांच्या मृत्यूनें हातीं आलेली संपत्ति आणि स्वातंत्र्य; त्या भोंवतीं सहजतेनें···'कणसावरती चढूं लागली भोंवतालची कीड', अशी जमत गेलेली कुसंगति; त्याबरोबर प्रवाहपतिता-प्रमाणें वाहत गेलेलें विलासी पण बेजबाबदार जीवित; सगुणेसारख्या सात्त्विक आणि प्रेमळ पत्नीबद्दलची भक्ति; तिचें जीवित सुखी करण्याची उत्सुकता आणि ईर्षा; कठोर पण परिणामीं मृदु परिस्थितीचे तडाखे; शारीरिक आणि मानसिक हालअपेष्टांच्या रूपानें झालेली आत्मशुद्धि

आणि वास्तव जगाची ओळख; आणि या संघर्षांतून जीवनधारणा करणाऱ्या कणखर मनोवृत्तींचा उगम '— या गोष्टी मुरारच्या जीवनाचाच नव्हे, तर कथावस्तूचा गाभा म्हणून तपासल्या पाहिजेत. हा गाभा चित्रित करतांना, गिरीशांनीं केलेली कथारचना कादंबरीच्या मापानें मोजल्यास कदाचित आकर्षक वाटणार नाहीं; परंतु कथानिरूपणांत, काव्याच्या दृष्टीनें येणारी मर्यादा लक्षांत घेऊन, कवीनें निवेदन आणि नाट्य यांची जी कौशल्यानें योजना केली आहे, तिचें स्वरूप रसिकांच्या मनावर ठसल्याखेरीज राहात नाही.

दैवदुर्विलासानें ही कथा शोकान्त व्हावी, असें या कथेंत दैवशक्तीनें उग्र-भीषण स्वरूप धारण केलें नाहीं, ही गोष्ट खरी; परंतु दैवाला आव्हान देण्याइतपत मुरारची मनोवस्था उत्कट आणि एकारलेली नाहीं, या वस्तुस्थितीचीहि नोंद अवश्य केली पाहिजे. प्रस्तुत काव्याची गडकऱ्यांच्या 'एकच प्याल्याशीं' अनेक वेळां वरवर दिसणाऱ्या साम्यावर तुलना केली जाते, म्हणून ही मीमांसा अपरिहार्य आहे. 'एकच प्याल्यांतील' सुधाकराची उत्कट, एकांतिक पोलादी वृत्ति, मुरारच्या ठायीं संभवतच नाहीं. त्यामुळें मूलतः सुधाकराचा आणि मुरारचा संघर्ष वेगळ्या जातीचा आहे. सुधाकर हें एका मनोवृत्तीचें चित्र आहे; मुरार हें एका मनोवस्थेचें चित्र आहे. त्यामुळेंच ही मनोवस्था ओलांडतांच सगुणेची प्रीति आणि शिलोजीच्या रूपानें अवतीर्ण होणारी प्रस्तुत काव्यांतली दैवाची सोज्वल शक्ति हीं काव्याच्या अखेरीस मुरारवर प्रभुत्व मिळवतात, आणि म्हणूनच काव्याचा शेवट सुखान्त होतो.

' आम्बराईतील ' मुरार आणि सगुणा या दोघांच्या संसारकथेचें चित्रण या दृष्टीनें तपासणें अत्यंत मनोरंजक आहे. 'आम्बराईच्या' पहिल्या तीन बहारांत मुरार आणि सगुणा यांच्या मुग्ध प्रणयाचें चित्रण मनोज्ञ

असून त्याचा शेवट उभयतांच्या विवाहांत होतो. या प्रणयाचे धागेदोरे त्यांच्या बालपणापर्यंत पोंचलेले दिसतात. मुरार आणि सगुणा, हे बालपणाचे संवगडी म्हणून ओढ्याकांठीं खेळत असतां—

" कधीं खेळांतिल पदार्थ तिचे मुरार खाई सारे,
सगुणेवरती रुसून जाई केंव्हां भरतां वारें.
तिनें उपाशी लटूपटीच्या राहावें संसारीं,
समजावुन मग तिनें गड्याला आणावें माघारीं... "

या बालपणांतील संवगड्यांच्या निर्मळ मैत्रीचें पुढें स्वाभाविक मुग्ध प्रणयांत रूपांतर होतें. ' आम्रराईच्या ' आरंभालाच या मुग्ध प्रणयाचें दर्शन घडविण्यासाठीं गिरीशांनीं योजलेला प्रसंग, ग्रामीण जीवनाच्या दृष्टीनें जितका वास्तव, कल्पनारम्य तितकाच नाट्यपूर्ण वाटतो. ओढ्याकांठीं पाणी भरण्यांत रमलेल्या सगूला भिवविण्यासाठीं मुरार डगरीवरून पाण्यांत ढेकूळ फेकतो; आणि भेदरलेली सगुणा '···कोन हाय तें, कोन हाय तें ! ' असें ओरडूं लागते, तोंच बाजूनें धावत आलेल्या खिलारजोडीवरून तिला मुरारची ओळख पटते; आणि मुरारला ती कृत्रिम कोपानें म्हणते—

" किति पन् भ्यालें मुरार, असली थट्टा लइ वंगाळ !"

प्रेमिकांचें मनोगत व्यक्त करतांना गिरीश या नाट्यपूर्ण प्रसंगांतून एकदम निरूपणाकडे वळतात आणि—

" भावनेंतली भाषा जों जों ओठावरती थांबे;
मुकीं होऊनी तोण्डें, भाषण डोळ्यांचें तों लाम्बे"

असें मनोज्ञ वर्णन करतात. नाट्य आणि निरूपण यांचा उपयोग करतांना गिरीशांनीं ज्या तंत्राचा अवलंब केला आहे, त्याचें स्वरूप न्याहाळतां खण्डकाव्यांतल्या या कथानकाची जातच इतर प्रकारांतील

कथानकाहून वेगळी असते असा प्रत्यय येतो. गिरीशांच्या पुरतेंच बोलावयाचें, तर नाट्यमयप्रसंग आणि विविध प्रकारचीं वर्णनें, याना कथानकांत जेथें जेथें म्हणून उठाव मिळेल तेथें तेथें त्यांची काव्यशक्ति स्थिरावते; आणि मधले दुवे निवेदनाच्या धोपट मार्गानें ते भरून काढतात. कथेंतील दुवे साधण्यासाठींच निर्माण झालेला हा निवेदनमार्ग पुष्कळसा अकाव्यात्मक उतरला तर तो दोष कवीचा नसून काव्यप्रकाराचा मानला पाहिजे. विशेषतः वृत्त-जातिमध्यें खण्डकाव्य लिहिणाऱ्या कवींच्या बाबतींत तर हा प्रमाद अटळ आहे. खण्डकाव्याची रचना करण्यासाठीं नवीन कवींनीं 'मुक्तछंदाचा' आश्रय केला तरच या वैगुण्यावर त्यांना मात करतां येणें शक्य होईल.

मुरार आणि सगुणा यांच्या विवाहानंतरचा दोन वर्षांचा काळ-प्रीतीच्या पहिल्या उन्मादांत झरकन् कसा जातो तें कळत नाहीं. याच काळांत मुरारच्या बेछुट वृत्तींना आईबापांच्या आंधळ्या मायेमुळें स्वैर वाव मिळतो. 'मित्रसंगतीं चूर' होऊन तो 'स्वच्छंदानें चैन' करूं लागतो, कधीं ब्रह्मपुरीच्या जत्रेला तर कधीं पालीच्या जत्रेला, कोठें शाहीरांच्या तमाशांत तर कोठें कुस्त्यांच्या फडांत, मुरारचें मन अनिर्बंधपणें रमूं लागतें. या मनाला ओढ लागलीच तर '······ओढ सगूची परी घराला येण्याला मग लावी !' अशी लागते. परंतु जगाला सुन्दर मानून, बालकाच्या निरागसतेनें त्यावर विश्वासून मान ठेवणाऱ्या मुरारला सगुणेच्या प्रीतीचा प्रभाव क्षणभरच रोखूं शकतो. बालपणाप्रमाणेंच यौवनांतहि चंचलपणाच्या हातीं मनोवृत्तीचीं सूत्रें जातात; आणि मुरारसारख्या तरुणाची··· 'सगुणेपासुन दुरावल्यावर दुबळें होई चित्त !' अशी अवस्था होते.

मुरार आणि सगुणा यांच्या नाट्यपूर्ण जीवनांतील तिसऱ्या अवस्थेला तापसरीच्या सांथीला बळी पडून मुरारच्या मातापित्यांच्या

मृत्यूनें आरंभ होतो. या दुःखांतून तीं दोघें कुठें सावरतात, तोंच हिरूचा जन्म आणि मानाजीचा मृत्यु या आनंदमय आणि दुःखमय घटना त्यांच्या जीवनांत प्रवेशतात. खेडोपाडीं येणाऱ्या रोगराईच्या साथींत शेकडों कुटुंबें उध्वस्त होतात. तिथें या तीन पात्रांचा लागोपाठ आलेला मृत्यू स्वाभाविक आहे काय, हा प्रश्न वास्तवतेच्या भूमिकेंतून उपस्थित होत नाहीं. अस्वभाविकता वाटलीच तर, हे प्रसंग रंगविण्यासाठीं पांचव्या आणि सहाव्या बहारांत कवींनीं जें नाट्य उपयोगांत आणलें आहे, त्यामुळें वाटतें. मुरारच्या आयुष्याच्या चौकटींत त्याला संपत्ति आणि स्वातंत्र्य देण्यापलीकडे या पात्रांच्या मृत्यूला फारसा अर्थ नाहीं. त्यामुळेंच मानाजीच्या मृत्यूचें सविस्तर वर्णन आणि '…किरन् पगां ह्ये आम्ब्यावरतीं, किरन पगा…' हे मानाजीचे उद्गार नाट्यापेक्षां नाटकीपणाच अधिक दर्शवितात.

स्वतःच्या चैनबाजींत वीस हजारांची ठोकर बसली असतांना, आणि मानाजीला 'आम्बराई' प्राणपणानें जपण्याचें वचन दिलें असतांना, मुरारच्या अधःपाताला आलेलें उधाण आणि सगुणेच्या सात्विक सहनशीलतेची कसोटी, ही त्यांच्या सांसारिक जीवनांतील चौथी अवस्था आहे. ही अवस्था चित्रित करीत असतांना गिरीशांनीं रंगविलेले लहान-सहान प्रसंगहि अत्यंत नाट्यपूर्ण आणि हृदयस्पर्शी आहेत. अनिर्बंध स्वातंत्र्य आणि संपत्तीच्या प्राप्तीनें मुराला मिळालेली 'सत्ता आंधळी करूं' लागते, यापुढें तो 'राजरोस घोडेशर्यत' खेळावयास पुण्यास जाऊं लागतो. आणि त्याची विवेकबुद्धि जागी झालीच, तर त्याचे मित्रगण 'मदिरेच्या पानानें तिला निजविण्यास' मागें पुढें पाहात नाहींत. अशा मार्गानें कुबेराला भीक लागण्यास काय अवकाश ? दुसऱ्या अपत्याचा जन्म आपत्काळीं होऊनहि मुरारचे डोळे उघडत नाहींत ! आणि तो 'ऋण काढून सण' साजरे करण्यास सुरुवात करतो. अशा मार्गानें घर–दार,

गाडी–घोडा, मोट–नाडा, गुरें–ढोरें सारें नाहींसें होतें! आणि स्वतःच्या चैनीसाठीं अन्नदाता नांगरहि विकून टाकण्यास मुरार कमी करीत नाहीं. उन्मादांतील अधःपाताची अवस्थाच अशी असते कीं, परिस्थितीच्या झळा लागल्याखेरीज सांगितलेल्या उसन्या शहाणपणानें माणसाचे डोळे उघडत नाहींत. शिलोजी आणि सगुणा यांना मुरारला आवर घालतां येत नाहीं, याचें कारण तरी हेंच आहे.

'आम्बराई' विकून त्या पैशावर चैन करण्यांत रमलेल्या मुरारला घरांत उपासमारीनें हैराण झालेल्या तीन जीवांची स्मृति येत नाहीं. आपलीं सारीं दुःखें ओठाआड दाबून ठेवणारी सगुणा अखेर पोरांच्या पोटासाठीं एक थाळी पदराखालीं घेऊन गहाण टाकण्यासाठीं निघते, तोंच दारांतच तिची आणि निष्कांचन होऊन परतलेल्या मुरारची गांठ पडते. या प्रसंगातील कारुण्य जितकें आर्त तितकेंच नाट्यपूर्ण आहे. मित्रांनीं फसविलेला आणि लुबाडलेला मुरार सोप्यात उसासे टाकीत बसला असतांना, एका फकिरानें रस्त्यावर 'पैसा' हें हृदय कापीत जाणारें गाणें म्हणावें, या परती कठोर वास्तवता ती कोणती? परिस्थितीच्या कठोरतेनें मुरारच्या आत्मिक शक्ति खचून जात नाहींत; उलट उन्मादाची मनोवस्था ओलांडतांच त्या कणखरपणें वर उफाळूं लागतात हीं त्याच्या स्वभावचित्राच्या दृष्टीनें एक वैशिष्ट्यपूर्ण बाब मानली पाहिजे. भिकेला लागण्याची वेळ आली तरी मुरार···'पैसा अडका जवळ न कांहीं, तरि निधड्या छातीनें। उद्योगाला जाया सजला···' या वृत्तीनें मुंबईला जाऊन रोजगार करून नशीब काढण्याचें तो ठरवितो. आईबापाच्या प्रेमाची खूण म्हणून जवळ बाळगलेलें डोरलें सगुणा कठोर मनानें मुरारच्या गाडीभाड्यासाठीं पंधरा रुपये उभे करावेत म्हणून विकून टाकते, ही या काव्यांतील अत्यंत हृदयस्पर्शी घटना आहे. उन्मादावस्था ओलांडलेल्या मुरारवर त्याचा तीव्र परिणाम झाल्याखेरीज राहात नाहीं. त्यामुळेंच, कांहीं काळा-

पूर्वी कफल्लक अवस्थेंत, पैशाचें महत्त्व भेदक रीतीनें गाण्यांतून पटवून देणाऱ्या फाकिराला उरलेला अखेरचा पैसा देऊन टाकणारा मुरार, आगगाडींत दारूची लावणी म्हणणाऱ्या शाहीरावर खूष होऊनहि त्यानें पुढें पदर पसरतांच—

" खिशांत गेला कर स्वभावें, दिसली सगुची मूर्ती,
' जपून वागा '–वचन थांबवी; न करी आशापूर्ती ! "

असा औदार्याचा हात मागें घेतो. या दोन लहान सुंदर प्रसंगांतून छायाप्रकाश-तत्त्वानें मुरारचें अवस्थांतर सूचित करण्यांत गिरीशांनीं अव्वल-दर्जाची नाट्यदृष्टि दाखविली आहे यांत शंका नाहीं.

' परेळमधल्या कोंदटलेल्या गल्लीमधील खोली, ' वास्तव्यभूमि म्हणून करण्याचें मुरारच्या नशिबीं आल्यापासून त्याच्या जीवनांतल्या पांचव्या अवस्थेला आरंभ होतो. गिरणगांवांतल्या आपल्या मित्रांची दशा पाहून, पूर्वी हळहळ व्यक्त करणाऱ्या मुरारवर कालांतरानें—

" वाटे त्याला–पोट अरेरे, काय चीज ही देवा !
पोटासाठीं हाय, करावी कुणी कुठेंही सेवा ! "

असेच उद्‌गार काढण्याची पाळी येते ! या उद्‌गारांची दोन भिन्न प्रसंगांतील पुनरुक्ति दैवदुर्विलास (Tragic Irony) सूचित करते. गिरणींत कापूस फोडण्याचें काम करीत असलेल्या मुरारला, समोर कोणी एक ' भरवित होता घास, घेउनी सांगातीं निजलेक ' असा दिसावा, आणि त्याचा हात थांबला म्हणून त्याची कामावरून उचलबांगडी व्हावी; आणि अखेर् त्याला धीटपणें हमालासाठीं चौकांत जाऊन उभें राहावें लागावें, आणि तोडी उचलण्याचें काम करावें लागावें, या अत्यंत कारुण्यपूर्ण घटना आहेत !

मुरारचें आजारीपण; सगुणेनें त्याची केलेली शुश्रूषा; मुरारचा पश्चात्ताप; नव्या जोमानें परत शेतावर जाऊन, स्वतः राबून

विसकटलेला संसार पुन्हा उभा करण्यासाठीं त्यानें दाखविलेला कणखरपणा आणि शिलोजीनें मित्रकर्तव्याला जागून हिरूच्या नावें ' आम्बराई ' त्यांना परत देऊन कथेचा केलेला गोड शेवट; इत्यादि घटना या संसार-चित्राची अखेरची छटा दर्शवितात. रुग्णाईत मुरारकडे जातांना केरूच्या मृत्यूची बातमी त्याला समजूं नये म्हणून हिरूलाहि घरीं ठेवण्यांत सगुणेनें दाखविलेला मनावरील संयम, गिरीशांनीं अत्यंत हृदयस्पर्शी रेखाटला आहे. शिलोजीनें बजावलेल्या मित्रकर्तव्यात अस्वाभाविकता आहे, अशी अनेक टीकाकारांनीं तक्रार केलेली आहे. निपुत्रिक शिलोजीनें मुलीसमान माया लावलेल्या सगूला तिच्या आपत्काळीं मदत करावी आणि आपलें सर्वस्व वेचून तिची 'आम्बराई' म्हणजे तिची 'चोळीबांगडीच' तिला परत मिळवून द्यावी, यांत वस्तुतः अस्वाभाविक असें कांहींच नाहीं. भुके-कंगालींत जन्माला आलेल्या आजच्या पिढीला पंचवीस तीस वर्षांमागील जानपदांच्या जीवनांतील निष्ठांची कल्पना येणें शक्य नाहीं. त्या काळां-तील ग्रामीण मनोवृत्तीशीं शिलोजीनें दाखविलेली ही निष्ठा पूर्णपणें सुसंगत आहे. परंतु शिलोजीचें पात्र बाजवीपेक्षां जास्त पार्श्वभागांत राहिल्यानें शेवटीं या घटनेच्या निमित्तानें या पात्राला आलेलें महत्त्व उपरें आणि अकलात्मक वाटतें. ' ऐती मिळकत मंजे काका अतां वाटते माती ! ' याची जाणीव झालेल्या मुरारची अवस्था म्हणजे उन्मादावस्था ओलांडतांच, कणखर वृत्तीच्या शेतकऱ्यांत त्याची झालेली परिणतिच होय; आणि त्यामुळेंच कथेचा शेवट सुखान्त व्हावा हेंच स्वाभाविक वाटतें.

निसर्गाची छाया

मुरार आणि सगुणा यांच्या संसारचित्रांत नाट्यप्रसंगांनीं जेवढी सर-सता निर्माण केली आहे, तेवढाच विविध प्रकारच्या सृष्टिवर्णनानीं या काव्याला वेगळाच उठावदारपणा आणलेला आहे. हीं सृष्टिवर्णनें रंगरेखा-संगतीनें इतकीं नटलेलीं आणि ग्रामीण जीवनांतील बारकाव्यांनीं इतकीं

सजलेलीं आहेत कीं, त्यामागील प्रयोजक-अप्रयोजकपणाची रसिक मनास विस्मृतीच व्हावी. आरंभीचें वर्षाऋतूचें, वेळू, अम्भेरी आणि कमण्डलू यांच्या भौगोलिक स्थितीचें, शरदऋतूच्या बहर निमाल्यानंतर थंडीमधल्या माळेराखणीचें,हेमन्तांतील ऐन थंडीच्या कडाक्याचें,उन्हाळयांतील उघड्या नांगरलेल्या रानांतील मोहक मृगजळाचें, श्रावणमासांतील जळमोत्यांच्या राशींचें, हीं सर्वच वर्णनें गिरीशांच्या मृदुमधुर शैलीनें चित्तवेधक झालेलीं आहेत.या वर्णनांत कल्पनारम्यतेप्रमाणें निरीक्षणाचे असलेले बारकावेहि बहारदार आहेत. उदा० डोंगरओढयाच्या प्रवाहाचें वर्णन करतांना––

“ मधेंच कोठें पाण्यामध्यें शोभे खडकी बेट,
शुभ्र तुऱ्यांचें त्याच्या भंवतीं वरतीं आले देठ;
शेवाळोनी जळांत गेले बाजुस फत्तर कांहीं,
गळां घातलीं होतीं लेणीं रानपाचुचीं वा हीं ! ”

अशा कल्पनारम्य काव्यपंक्ति आलेल्या दिसतात. या दृष्टीनें या काव्याच्या अखेरीस आलेले ‘ वडलिम्बांतून वाहणाऱ्या वासन्तिक वाऱ्याचें’ वर्णनहि पाहण्यासारखें आहे. चित्रमयतेच्या (Picturesque) गुणांबरोबरच या वर्णनांतून अनेक ठिकाणीं रंगसंगतीची रेखीव जाणीवहि व्यक्त होतांना दिसते. साध्या उसाच्या पात्याचें चित्र उभें करताना ‘ हिरव्या रुन्दट पानीं शोभे हळदीवरली कान्ती ’ अशी रंगाची नाजुक खुलावट दिसते. या वर्णनौघांत ग्रामीण जीवनांतील बारकाव्यांची समृद्धि अनेकवेळां प्रत्ययास येते. खडकामधून आलेल्या ‘ बारीक जिव्हाळयाला पान लावून ’ घडा भरणारी सगुणा, पिकें काढून ‘ रानांत बुचाडें ’ रचणारे आणि धान्य मळण्यासाठीं खळयांत ‘ मोगण आणि माडें ’ घालणारे शेतकरी, इत्यादि विविध सूक्ष्म चित्रें गिरीशांचें ग्रामीण जीवनाचें निरीक्षण पानोपानीं प्रत्ययास आणतात. मात्र या

वर्णनांत कधीं कधीं फाजील कल्पनारम्यता आणि सांकेतिकता डोकावते आणि मग हीं वर्णनें बालकवींच्या वळणावर गेल्यासारखीं वाटतात.

“ वारा होता फुलवित कोणा आलिंगनदानानें,
भृंगे मंजुळ गुंजन करुनी रमले मधुपानानें. ”

या सारख्या ओळी बालकवींच्या नावावर सहज खपून जाण्यासारख्या आहेत.

वर्णनशैलींतील विविधता

गिरीशाची शैली सृष्टिवर्णनांत जशी मृदुमधुर स्वरूप धारण करते, तशीच ती इतरत्र रसकालस्थलानुरूप आपला साज सहजतेनें पालटूं शकते. प्रस्तुत काव्यांतील मुरार आणि सगुणा यांच्या व्यक्तिरेखा ‘ ब्रह्मपुरी ’ आणि ‘ पाली ’ येथील जत्रा, मुंबईतील रुग्णालय इत्यादींचें चित्रण वैशिष्ट्यपूर्ण उतरलें आहे. रोगराईच्या वर्णनांत पोटच्या पोराला वांचविण्या-साठीं ‘ शेतकऱ्यानें डाळीम्बाला विकला एक दिवाणा ’ हा आलेला उल्लेख हृदयस्पर्शी वाटतो. जीवनांतील कुरूपांगाचें वर्णनहि गिरीश किती बारकाईनें करूं शकतात हें पाहावयाचें असेल, तर मुंबईच्या मजूर वस्तीचें त्यांनीं केलेलें चित्रण पाहावें. या वर्णनांतील, वरतीं लोंबणारीं ‘ काळीं भुरकीं जुनीं कैंबरें, ’ ‘ भिंतीवरला मेंचटलेला धुरकट काळा रंग, ’ किंवा

“ करकर वाजुनि दार मोडकें गळे पिठाचा चूर,
सताड उघडें पडलें तरिही राहे आंतच धूर ! ”

या सारखे बारकावे रसिक मनांत साक्षात् चित्र उभें करूं शकतात. विविध वर्णनाचें वैपुल्य सर्वच ठिकाणीं प्रयोजकतेनें आलें आहे असें नाहीं. परंतु मूळ काव्यकथेला रंगत येण्याच्या दृष्टीनें या वर्णनांनीं प्रस्तुत काव्यांत ठळकदार कामगिरी केली आहे, यांत शंका नाहीं.

'प्रस्तुत काव्यांत अलंकार आणि सुन्दर कल्पना यांचें दुर्भिक्ष आहे,' अशी एका नामवन्त टीकाकारानें तक्रार केली आहे, तिची मीमांसा या ठिकाणी करणें इष्ट वाटतें. 'आम्बराई'त अलंकारांची समृद्धि प्रत्ययाला येत नाहीं, एवढाच या विधानाचा रोख नाहीं. गिरीशांच्या मनाच्या चौकटींत चमत्कृतीला असलेलें दुय्यम स्थान आणि त्यामुळें त्यांच्या काव्यांवर झालेला त्याचा बरावाईट परिणाम याची चर्चा मागें झालेलीच आहे. परंतु अलंकारांचें वैपुल्य नाहीं म्हणून हें सबंध काव्य हिणकस आहे, असा दावा मांडणें, म्हणजे बालकवींच्या काव्यात वीररस वा फडक्यांच्या कादंबरींत भक्तिरस नाहीं म्हणून त्या कृती टाकाऊ ठरविण्यासारखें आहे. एरवीं—

"पाणबुड्यापरि बुडी देउनी किंवा नयनाब्धींत–
अन्योन्यांच्या शोधित होतीं प्रेममौक्तिकें आत."

यासारखें सांगरूपक किंवा दारूच्या लावणींतील—.

"लागे दैवाचा बाण । झाली घरांत वाण
आद्या गेलें वळचणीचें पाणी !"

या सारखा सुन्दर विरोध, किंवा दहाव्या बहरांत मुरारच्या व्याकूळ मनःस्थितीचें वर्णन करीत असतांना, डोंगर रानांतील वणव्यांत होरपळणारे जीवजिवाणु आणि दुरून त्या वणव्याचें सौंदर्य प्राशन करणारे रसिक, यांची रंगविलेली 'प्रदीर्घ उपमा' (Homeric Simile) या काय अशा भाष्यकारांना उमजल्या समजल्या नसतील? कल्पनेच्या सौंदर्याची प्रचीति व्यक्तिगत असल्यानें अभिरुचीच्या भिन्नतेला वाव ठेवला, तरी या काव्यांत एकहि सुन्दर कल्पना नाहीं असे उद्गार केवळ एक दुष्टबुद्धि किंवा अडाणी टीकाकारच काढूं शकेल यांत शंका नाहीं.

उपदेशक

मात्र या वैशिष्ट्यांचा उल्लेख करतांनाच 'आम्बराईच्या' अन्तरंगांतील एका वैगुण्याचा उल्लेख करावयास हवा. लहानमोठ्या प्रसंगांतून तत्त्वज्ञान काढून उपदेश करण्याची गिरीशांची वृत्ति वेळीं अवेळीं प्रगट झाल्यानें रसभंग झाल्याचीं उदाहरणें प्रस्तुत काव्यांत कांहीं कमी नाहींत. चिंतनशीलतेचें काव्यांतील स्थान मान्य केलें तरी कथाकाव्यांतील तिची लुडबुड अनेक वेळां रसापकर्षक होण्याचीच शक्यता असते. गिरीशांच्या मधील हा तत्त्वमीमांसक व उपदेशक 'आम्बराईत' अवेळीं डोकावून केवळ रसभंगच करतो असें नाहीं तर त्यांची मीमांसा वा त्यांचा उपदेश उथळ आणि मामुली स्वरूपाचा असतो. पुत्रोत्सवविभवांत रमलेला मुरार पाहून कवि मधेंच डोकावून 'अज्ञ जिवाला माहित नसतें परी अरेरे कांहीं' इत्यादि भविष्याची सूचना देऊं लागतो. मुंबईच्या मजूरवस्तीचें यथार्थ वर्णन करून समाधान न झाल्यानेंच की काय, कवि 'हर ! हर ! आम्ही स्वर्ग सांडुनी तरिच गाळतों पूर' इत्यादि प्रवचन करूं लागतो. 'आम्बराईचा' सौदा करण्यांत मुरार गढला असतांना कवि मधेंच पडद्याआडून 'कशास गेले दूर शिलोजी या वेळीं परगांवीं ?' असला आगंतुक प्रश्न करतो. ज्या कथाचित्रणाचा भर प्रामुख्यानें नाट्यपद्धतीवर आहे, त्यांत या वृत्तीमुळें उणेपणा निर्माण झाला असल्यास नवल नाहीं. या वृत्तीचा आणखी एक अतिरेक म्हणजे 'कमंडलू' ओव्यांचा प्रत्येक प्रकरणाच्या अखेर जो उल्लेख आलेला आहे, त्यांत दिसून येतो. या उल्लेखातून कवीला सूचित करावयाचा असलेला आशय लक्षांत घेऊनहि, त्याची योजना सर्वच ठिकाणीं चपखल झालेली दिसत नाहीं. हा उल्लेख आणण्यासाठीं कवीला करावा लागलेला द्राविडी प्राणायाम पाहिला, म्हणजे जुन्या पंडित कवींच्या घटपटादि खटपटींची आठवण झाल्याखेरीज राहात नाहीं.

गिरीशांची तुलना अनेक टीकाकारांनीं टेनीसन्‌बरोबर केलेली आहे. आणि त्यांतील कांहींनीं तर टेनीसन्‌च्या उपदेशकीवृत्तीकडे या तुलनेंतील साधारणधर्म म्हणून बोट दाखविलें आहे. परंतु टेनीसन्‌च्या कथा-काव्यांत असा रसापकर्षक उपदेशी बाणा कोठें व्यक्त झाल्याचें दिसत नाहीं. टेनिसन्‌च्या कथाकाव्यांत गिरीशांच्या कथाकाव्याप्रमाणेंच निसर्गाचाहि भरपूर उपयोग करून घेण्यांत आलेला दिसतो हें खरें. परंतु या बाबतींतहि टेनीसन्‌ची दृष्टि अगदीं वेगळी आहे. एका इंग्लिश टीकाकारानें म्हटल्याप्रमाणें—"The main point to observe, therefore, about Tennyson is that in him we have the scientific observer and the artist, rather than the interpreter of nature..."

गिरीशांच्या काव्यांत नुसतें निसर्गवर्णन नाहीं, तर निसर्गाचा अन्वयार्थ (Interpretation) लावण्याचा प्रयत्न आहे; आणि तोहि प्रामुख्यानें आहे. त्यामुळेंच अशा तुलनेंतून फारशी निष्पत्ति होत नाहीं. प्रत्येक मराठी कवीला इंग्रजी साहित्यांतील एकाद्या कवीच्या नांवाची झिरझिरीत ओढणी घालण्याच्या या उथळ आणि अनिष्ट पद्धतीचा निदान सुज्ञ आणि प्रज्ञ म्हणवणाऱ्या टीकाकारांनीं तरी आतां त्याग करण्याची वेळ आली आहे असें वाटतें. अशा तुलनेंत दोन्ही कलावंतांचें मूल्यमापन बाजूला राहून, स्वतः टीकाकारांचें पांडित्य मात्र उघडें पडण्याचा संभव अधिक आहे.

कलाकुसर

असाच द्राविडी प्राणायाम, प्रस्तुत काव्यांत यमकरचना आणि पदपूरणार्थ राबविलेलीं विशेषणें या बाबतींत झालेला आहे. गिरीशांच्या एरवींच्या प्रासादिक शैलींत या वैगुण्यानें विषमता निर्माण झालेली आहे.

आशय-व्यक्तीसाठीं विशेषण येण्याऐवजीं, वा कल्पनेंतून यमकनिर्मिति-होण्याऐवजीं, कवि शब्दाकडून कल्पनेकडे गेलेले दिसतात. ' घोर-फार-छान-नीट ' इत्यादि मंडळी या काव्यांत अकारण पानोपानीं प्रस्थान टाकून बसलेली दिसतात. ' गोण्डा ' साठीं आलेला ' ओण्डा ' आणि ' ओढा ' साठीं आलेला ' थोडा ', अर्थव्यक्तीपेक्षां आगन्तुकीच अधिक दर्शवितात. मात्र प्रस्तुत काव्यांतला या लकबीचा अतिरेक हें कवीचें वैयक्तिक वैगुण्य मानलें, तरी प्रदीर्घ काव्य वृत्त-जातींत रचणाऱ्या कोणत्याहि कवीला एक तर यापुढें मुक्तछंदाकडे वळलें पाहिजे, नाहीं तर मोरोपंतादि पंडितमंडळींना एकलव्यवृत्तीनें आपले द्रोणाचार्य करून आपल्या घराच्या भिंती यमकांनीं चितारून ठेवल्या पाहिजेत. त्याखेरीज या अनैसर्गिक आणि दण्डेलीच्या प्रकारावर त्यांना मात करतां येणें शक्य नाहीं.

जानपद भाषा

जानपद काव्यांतील भाषेसंबंधीं मराठींत विपुल चर्चा झाली आहे. जानपद काव्यें जानपद भाषेंतच लिहिली पाहिजेत असा आग्रह धरणारे श्री. ग. ल. ठोकळ, आणि या काव्याचा वाचकवर्ग मध्यमवर्गीय पांढर-पेशा आहे, म्हणून हीं काव्यें नागर भाषेंतहि सरसतेनें लिहितां येतात, असें प्रतिपादणारे के. नारखेडे, (' शिवार'-प्रस्तावना) हे दोघेहि एकान्तिक भूमिकेवरून अर्धसत्य सांगत आहेत असें वाटतें. भाषा हें प्रामुख्यानें अर्थव्यक्तीचें आणि वातावरणनिर्मितीचें साधन आहे; कवीचें वैयक्तिक पांडित्य व भाषाप्रभुत्व यांचें प्रदर्शन करण्याचें साधन नाहीं. जानपद भाषेला जोंपर्यंत कोंकणी प्रमाणें स्वतंत्र अस्तित्व नाहीं, तोंपर्यंत ललितकृतींतील तिचें स्थान नागरभाषेला धरून, वातावरण निर्मितीपुरतेंच राहिलें पाहिजे यांत शंका नाहीं. या दृष्टीनें गिरीशांनीं स्वीकारलेला, आणि प्रथमावृत्तीच्या प्रस्तावनेंत व्यक्त केलेला··· " काव्या-

मध्यें संभाषणप्रसंगांच्या वेळेस पात्रानुरूप भाषा घालून, कवीला जेव्हां स्वतंत्रपणें कांहीं सांगावयाचें असतें, त्यावेळीं त्यानें तें स्वतःच्या भाषेंत सांगावें हें उचित होय···" हा दृष्टिकोन कोणालाहि पटण्यासारखा आहे. ही भूमिका गिरीशांनीं आपल्या काव्यांत यशस्वीपणानें पार पाडली आहे. विशेषतः त्यांनीं योजलेल्या संवादांत जितका नाट्यगुण दिसतो, तितकाच भाषेच्या दृष्टीनें त्यांत चपखलपणा दिसतो आणि वास्तवदृष्टिहि प्रत्ययाला येते.

भावगीतें

हें सबंध काव्य 'साकी' या जातींत लिहिल्यानें कंटाळवाणेपणा येऊं नये, यासाठीं गिरीशांनीं काव्यकथेच्या ओघांत कांहीं स्वतःचीं तर कांहीं दुसऱ्यांचीं पदें-भावगीतें यांची योजना केली आहे. कथेच्या दृष्टीनें या भावगीतांच्या जागा नुसत्याच निर्दोष आहेत असें नाहीं, तर या गीतांनीं प्रस्तुत काव्याला एक वेगळाच गोडवा आणून दिलेला आहे. 'पैसा', 'दारूची लावणी' हीं गीतें हृदयस्पर्शी, तर 'विरहगीत' आणि 'पिरतीची किरत' हीं अत्यंत भावरम्य वठलीं आहेत. कविवर्य तांबे यांनीं 'दारूची लावणी' आणि 'पैसा' हीं गीते ग्रोटेस्क-रासवट गीता-सारखीं असतीं तर बरें झालें असतें, असें म्हटलें आहे. परंतु मला तें मान्य नाहीं. या दोन्ही गीतांच्या जागा आणि त्यांतील विषय, गंभीर स्वरू-पाचा आहे. त्यामुळे या कवितांची रासवट रचना निश्चित रसापकर्षक झाली असती, याविषयीं मला संदेह वाटत नाहीं.

प्रस्तुत काव्याचें लावलेलें परीक्षण वस्तुतः इथेंच संपावयास हवें. हें परीक्षण प्रामुख्यानें महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांना त्यांच्या अभ्यासक्रमांत उपयुक्त व्हावें या दृष्टीनें लिहिलें असलें, तरी या काव्याकड आणि तज्जन्य उपस्थित होणाऱ्या प्रश्नांकडे पाहण्याचा माझा दृष्टिकोन मराठी साहित्यांतील विद्वान् रसिक टीकाकारांच्या पुढे चिकित्सेसाठीं

मी नम्रतेनें ठेवीत आहें. प्रस्तुत काव्यावर आतांपर्यंत होऊन गेलेल्या बऱ्या-वाईट टीका-भाष्यांचा परामर्ष विवेचनौघांत मी घेतलाच आहें. शेवटीं परिशिष्टांत विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शक होतील अशीं कांहीं थोडीं टिपणें दिलेलीं आहेत. या काव्याचें परीक्षण करणाऱ्या दोन प्रमुख टीका-काराचीं वास्तपूस्त एका विशिष्ट कारणासाठीं केल्याखेरीज, हें परीक्षण मला पुरें करता येत नाहीं.

आणि टीकाकार

श्री. ग. त्र्यं. माडखोलकर यांनीं 'वाङ्मयविलास' या पुस्तकांत संग्रहित केलेल्या आपल्या परीक्षणात या काव्याच्या हेतुसिद्धीबद्दल बरेंच भाष्य केलें आहे. या मुद्यावर मागें मीं चर्चा केलेलीच आहे. या संबंधांत श्री. माडखोलकरांनीं केलेलें भाष्य वाचून, या काव्याच्या वाचकांना कांहीं बोध होईल किंवा नाहीं तें सांगणें कठीण आहे. कदाचित अर्थ-शास्त्रांत ही मीमांसा मौलिक (?) ठरण्याचा संभव आहे. या परीक्षणांत आपल्या नेहमींच्या पद्धतीनें टोप्या उडवीत आणि कोपरखळ्या देत मिस्कीलपणें मीमांसा करतांना त्यानीं—"······महाकवित्वाचा रुबाब मात्र फक्त गिरीशांच्या कवितेच्या तोंडावर झळकतांना दृष्टीला पडतो······ आपल्या महाकवीच्या भूमिकेचा विसर त्यांनाहि कधीं पडत नाहीं आणि इतरांनाहि ते पडूं देत नाहींत······" अशीं कांही विधानें केलीं आहेत. या काव्यातील वर्णनांचे प्रस्तुताप्रस्तुतत्व आणि उपदेशाची समृद्धि इत्यादि बाबींचा, या उपरोधिक विधानानें त्याना बहुधा समाचार घ्यावयाचा असावा. परंतु हा उपरोधिक स्वर इतका स्पष्ट आहे कीं, त्यांवर प्रामाणिकपणें विश्वासून, 'गिरीशाना महाकवित्व मिळाल्यानें टीकाशास्त्राचा खून झाला' असा सुतकी कांगावा करणाऱ्या टीका-काराला विधाता देखील बुझावू शकणार नाहीं. आश्चर्याची गोष्ट

अशी कीं, मराठींतील एक विद्वान् प्राध्यापक श्री. द. सी. पंगु यांनीं असा विश्वास ठेवून, 'आस्वाद' या संग्रहांतील 'आम्बराईवरील' आपल्या परीक्षणांत गिरीशांचीं भूषणें (?) हिरावून घेण्याचा धर्मयुद्धाच्या हिरीरीनें प्रपंच केला आहे; तर प्राध्यापक रा. श्री. जोग यांनीं 'अर्वाचीन मराठी काव्यांत' नेहमींच्या भिडस्तपणानें किंचित दबकत"···वृत्तीनें आणि कृतीनें ते तेथें बसूं शकत नाहींत.···" असा दावा मांडला आहे.

प्रश्न असा आहे कीं, गिरीश हे 'महाकवि' नाहींत आणि 'आम्बराई' हें महाकाव्य नाहीं, हें सिद्ध करण्यासाठीं वाङ्मयीन मूल्याचा काथ्याकूट करण्याची आणि साक्षीपुरावे दाखल करून दावा लढविण्याची आवश्यकता आहे काय? 'महाकवि' या शब्दाच्या अर्थाबद्दल मराठींत अजून फारसा खल झालेला नाहीं. 'महाकाव्य' लिहिणारा तो 'महाकवि' एवढ्यापुरताच हा अर्थ मर्यादित आहे, असें दिसत नाहीं. या अर्थानें 'महाकवि' हा 'महान् कवि' देखील असतोच असतो, अशी टीकाकारांची ठाम कल्पना झालेली अनेकवेळां प्रत्ययास येते. 'महाकाव्य' हा केवळ एक काव्यप्रकार आहे; आणि या दृष्टीनें भावकवीपेक्षां महाकवि हा प्रतिभेनें अधिक श्रेष्ठ असतो, ही समजूत नव्या काव्यशास्त्राचें फक्त अज्ञान दर्शविते. 'महाकवि' आणि 'महान् कवि' (great poet) याबद्दलची चिकित्सा उद्बोधक आणि मनोरंजक असली तरी येथें अप्रस्तुत म्हणून सोडून द्यावी लागत आहे.

तथापि गिरीशांचें आम्बराई हें खण्डकाव्य 'महाकाव्य' नव्हे आणि 'महान् काव्यहि' नाहीं. समाजाभिमुख खण्डकाव्याच्या जन्मकाळीं वस्तुनिष्ठवृत्तीनें चित्रित केलेलें जानपद जीवनावरील हें एक भावरम्य कथा-काव्य आहे आणि याच दृष्टीनें या काव्याचें भाविष्यकाळांत मूल्यमापन

केलें जाईल. मात्र या निमित्तानें मराठींतील अव्वल दर्जाचे टीकाकार परीक्षणाचा जो एक संप्रदाय रूढ करीत आहेत, तो तसाच पुढें चालणार असेल तर—

जगविख्यात नाटककार शेक्सपीयर याच्या संबंधानें एका ब्रिटिश प्राध्यापकाचा एक चुटका मला येथें आठवतो, तो सांगून ही प्रस्तावना संपवितों.

सदर प्राध्यापकाकडे महाविद्यालयांतील एक तरुण विद्यार्थी शेक्सपियरवर कोणते टीकाग्रंथ वाचावेत, हें विचारण्यासाठीं गेला असतां, तो ज्ञानवृद्ध महर्षि किंचित हंसला आणि म्हणाला—

" तुला शेक्सपीयरचें खरेंखुरें अन्तरंग समजावून घ्यावयाचें असेल, तर तुला स्वतःला शेक्सपीयरच्या कलाकृतींचाच सूक्ष्म अभ्यास केला पाहिजे. मात्र—

ही एक गोष्ट तेवढी वगळून, बाकीच्या पांडित्याच्या पसारा तुला पाहिजे असेल, तर तो तुला शेक्सपीयरवरील टीकाग्रंथांत निश्चितपणें पाहावयास सांपडेल ! "

हं. प्रा. ठा. कॉलेज
१६-५-५१ नाशिक

—वसन्त कानेटकर

कवि गिरीश यांचीं पुस्तकें

पद्य

१	अभागी कमल	(विधवाजीवनावरील खंडकाव्य)
२	कला	(कलाजीवनावरील खंडकाव्य)
३	आंबराई	(शेतकरीजीवनावरील खंडकाव्य)
४	कांचनगंगा	(भावगीतांचा संग्रह)
५	फलभार	(,, ,,)
६	मानसमेघ	(,, ,,)

गद्य

७	काव्यकला	(टीकात्मक लेखसंग्रह)
८	मराठी नाट्यछटा	(नाट्यछटेवरील प्रबंध)

मुद्रणमार्गावर (पद्य)

९	चंद्रलेखा	(नवीन भावगीतसंग्रह)
१०	अनिकेत	(भाषांतरित खंडकाव्य)

मिळण्याचा पत्ता:—प्रा. शं. के. कानेटकर,

विश्रामबाग, विलिंग्डन कॉलेज, सांगली.

आम्बराई

बहार १ ला

हितगूज

वर्षर्तूच्या सरी थाम्बुनी गढूळलेलें पाणी-
खळखळ वाहत होतें आता शुभ्र स्फटिकावाणी.
त्या पाण्याच्या तुषारमाळा घालुनि वेली कांही-
आनन्दाने पुलकित झाल्या रानीं ठायीं ठायीं.
शिवारांतलीं हिरवीं ताटें डोलुनि वाऱ्यासङ्गें-
शरदागमनीं सळसळ करिती अपुल्या अङ्गाविभङ्गें.
हिरवाळीचे बान्ध थाटले शेताच्या बाजूंनीं.
रानफुलाचे तुरे तयांतुन बघती डोकावूनी.
ओह्याकांठीं कुठे उतरणीवरती अम्बेओळ-
पाय पसरुनी अडवित होती जलवन्तीचा घोळ.
नवीन थण्डी नुकती कोठे फिरू लागली रानीं;
शरदृतूचे ओठ हालले मन्द जळीं लहरींनीं.

पूर्व दिशेला तीन शोभले डोङ्गर निळसर छान;
दोन बाजुला दोन आणखी मधला होता सान.
सुन्दर त्यांच्या पोशाखानें मोहुन जाती डोळे;
शिखरांवरुनी चमकत येती किरण रवीचे कवळे.
पुढें पसरलें लाम्ब उतरतें माळरान हें थोर,
काळे पिवळे तापस गोटे तपार्थ बसले घोर.

कोठें कोठें सुन्दर होत्या काळ्या फत्तरखाणी;
नजर ठरेना असलें होतें निळसर त्याचें पाणी.
उन्चसखलता आली कोठें कोठें उन्चवट्यांनी,
खुरट्या गवतामधून भरलें रान कुठे कांट्यांनी.
माळापासुन खालीं खाली काळवटीचीं रानें-
दोबाजूंना दूर पसरलीं फुलूनिया बहरानें.
मधल्या डोङ्गरखोऱ्यामधुनी ओहळ निघुनी एक-
वाहत वाहत आला खाली गाणीं गात अनेक.
ओघळींतुनी ओहळ खालीं माळावरती आला,
जळविस्तारें मार्ग खोदुनी आतां रुन्द जहाला.
डोङ्गरओढा वरून खालीं जलद खळाळत वाहे,
खडकांमधुनी गोट्यांमधुनी एकसुरानें वाहे.
मधेंच कोठें पाण्यामध्यें शोभे खडकी बेट;
शुभ्र तुऱ्यांचे त्याच्याभवती वरती आले देठ.
शेवाळोनी जळांत गेले बाजुस फत्तर कांही;
गळां घातलीं होतीं लेणीं रानपाचुचीं वा हीं ?
मधेंच मार्गीं आ वासोनी काळ्या कङ्गोऱ्यांची-
टाण माण्डुनी दरड बैसली होती डोङगरींची.
दरडीवरच्या कङ्गोऱ्यावर पाणी नाचत आलें-
तिथुन आपटे दोंपुरुषांवर खाली फेसळलेलें.
प्रवाह कांही मन्द बाजुचे खोबणींतुनी खाली-
खडकावरुनी पाझरतांना भवती भिजवण झाली.
प्रपात बनला सुन्दर तेथें, डोह साचला खाली,
फाटुन वाहे शरदृतूचें पाणी कितिक पखाली.

दोन बाजुंना डगरी होत्या मुरमाडाच्या उन्च,
खोल तळांतुन झुळझुळलें जळ, खेळत मुरडूनीच.
नागमोडीचें वळण घेउनी पाऊलवाटा खाली
डगरीवरुनी गेल्या होत्या तळांत पाण्याजवळी.
वेळू आणिक अम्बेरीच्या हाच शिवेचा ओढा-
खाली जाउन वळला होता कृष्णाबाजुस थोडा.

दक्षिण डगरीवरती होती मिनली अम्बेराई,
शीतळ छाया अन्तर्भागीं तिची दाटुनी राही.
अम्बेराईजवळी होतें शिवार हिरवेंगार;
नाचत होतीं पिकें तयावर जणु अभिमानें फार.
मधेंच होता माळा तिष्ठत पायांवरती चार;
मोटेजवळी पाचटलेलें शोभे छप्पर फार.
उत्तर-डगरीवरती होतें पडीक हिरवें रान;
पलीकडे त्या, मळा केळिचा लावी कोणी छान.
शेतवाडिची हिरवळ पसरे दूर दूर त्याभोतीं,
हसऱ्या वदनीं त्यांच्या होते नाचत पाचूमोतीं.
वरती आलीं कुठे उसाचीं तरवारीचीं पातीं;
हिरव्या रुन्दट पानीं शोभे हळदीवरची कान्ती.
कुठे बाजरी कोठे अरगड फुलोऱ्यांत तों आली,
भुइमुग-बान्धावरती लवल्या फळभाज्यांच्या वेली.
मध्यावरती विहिरी होत्या तुडुम्बलेल्या दोन,
भिजलीं शेतें मोटेखालीं दिवसां पाटांतून.
तिथेच जवळी दाट थाटली विविध तरुंची राई,
सान बगीचा योजकतेची दावी नव चतुराई.

धावेजवळी नीटनेटका, शीतळ छायेखाली-
कुणि कौलारू सुन्दर सोपा धनी तेथला घाली.
गोठ्यामधुनी गुरेंवासरें खातीं हिरवा चारा,
नवी हुषारी देई त्यांना थण्ड रानचा वारा.
गडीमाणसें मोट चालतां आनन्दानें गाती,
पक्षी त्याना साथ आपुली मंजुळ गानीं देती.
थण्डीमधल्या साजरातच्या गोष्टी झाल्या खाक-
आणि बाजुला उरली होती शेकोटीची राख.
सुटली होती समोर गाडी, टेकुनि जूं भूमीला;
किंवा होतें उद्योगानें वाकविलें लक्ष्मीला ?
धन्य, धन्य तो धनी जयाच्या, लोळति पायापाशीं-
अतुल्य असल्या स्वर्गसुखाच्या, नवलाईच्या राशी !

रङ्ग लागला उधळायाला आकाशांतुन कोणी,
पूर्व दिशेनें त्यास गाइलीं प्रेमभरानें गाणीं.
कणाकणातुन गायनलहरी घुमल्या त्याच्या गोड,
थरथरलें जळ शरदृतूचें; फुलले सुंदर मोड.
पहाटवारा, त्यांत गारठा वाहे रानातून,
हळूच जाई वनराणींना प्रेमें स्पर्श करून.
पडली होती आज गुलाबी थण्डी रानोरानीं,
दहिंवर होतें टपकत खाली तरुवर पानोपानीं.
रविरायानें त्यांत उधळलें वरून आता चूर्ण,
तरुराजींची किनार नाजुक पिवळी शोभे पूर्ण.
पिवळ्या किरणांमध्यें किंवा विणुनी हिरवा पोत,
प्रियेस शालू गर्भरेशमी आणी धरणीकान्त;

आणि नेसली वसुन्धरा तो आनन्दानें दिव्य,
तरी आगळी शोभा तिजला आली होती भव्य !
वारा होता फुलवित कोणा आलिङ्गनदानानें,
भृङ्गे मञ्जुळ गुञ्जन करुनी रमले मधुपानानें.
मराठमोळा लतिकावेली लाजुनि लवल्या खालीं,
माना मुरडुन वळल्या कांहीं, लपवायातें लाली.
डोळे मोडुन कौतुकलेल्या बान्धाजवळी कोणी-
पहात होत्या अजून इकडे ऐकुन गुञ्जनवाणी.
शरदानें तर जलदेवीचें चुम्बन घेउन गोड,
लज्जालहरी मधुर उठविल्या युक्तीनें बिनतोड !
सात्त्विक शृङ्गाराच्या लीला वठल्या पानीं पानीं,
वाटे मोहक विश्व उदेलें आनन्दाचे रानीं !
अशाच आनन्दानें भरुनी हृदयीं आज मुरार-
बान्धावरूनी, पहा, चालला प्रफुल्लतेनें फार !

झोकनोक तर पाहुन घ्यावा चालीची ती ऐट !
नजरेमधली मोहक जादू आणि हासरे ओठ !
रुबाब वदनीं लालबुंद या ! विशाळ भाळीं फेटा !
वाऱ्यावरती सुटला शमला ! रङ्ग मजेचा मोठा !
सरळ नासिका, ओठ कोवळे, डोळे पाणीदार,
मिसुड कोठे नुकती फुटली ! भुवया वक्राकार !
मांसल गर्दन, पेलदार ही छाती, बाहू लाम्ब,
चिवटपणाला केवळ होते पोलादाचे खाम्ब.
कठिण पोटऱ्या, बान्धा नाजूक, मूर्त जरा शेलाटी;
काटकतेला वंशतरूची परन्तु केवळ काठी.

नवी गुलाबी आंत दण्डकी, वरती पैरण छान;
मल्मलींतुनी खुलून दिसला आंतिल सुन्दर वाण.
सुबक सारवळी, बुदाम आणिक चुबका घागरियाचा-
शुभ्र रुपेरी शोभत होता रुन्दट छातीवरचा.
ऐटबाज हें धोतर कसलें किनारिचें कमरेला,
मराठशाही जोडा पायीं शोभा देई त्याला.
ऐन बाविशी पुरी उलटली अजुनी त्याला नसली,
थोराडाला तालिमबाजी तरिही खुलुनी दिसली.

गांवामधल्या घरीं न आली मुळीच त्याला नीज,
भल्या पहाटे म्हणून उठला मुरार होता आज.
जोरजोडिचे हात कराया देवळांत तो गेला,
परि लागेना चित्त म्हणूनी परत घराला आला.
स्नानानंतर करुनि न्यहारी लगबग पैरण घाली,
गूढ मनींचें मनीं ठेवुनी स्वारी आज निघाली.
सूर्य कासराभर वर आला ! मुरार आला रानीं,
उचंम्बळे मन आंतुन, लागे, उडूं पाखरावाणी.
शरदृतूचे शृङ्गाराचे त्यांत पाहुनी खेळ,
आज सोडिला खराच त्याच्या पुरा मनानें ताळ.
किल्ल्यावरती किल्ले बान्धुनि मनोराज्य जें केलें,
चित्त तयानें रङ्गुनि वर वर पुढें तरङ्गत गेलें.
निश्चित होतें परन्तु त्यानें आज ठरविलें कांही,
आणि कराया तेंच चालला मळ्याकडे लवलाही.
गरगर होती फिरत लोचनें पिकावरूनी रानीं,
त्यांत बहरलें आंतुन मानस आशामय कुसुमांनीं !

चालुनि आतां झपाझपा तो आला मोटेजवळी,
आणि सुभान्या गड्यास देई हाकेची आरोळी.
उत्तर आलें मुळी न; घुमला राईमाजीं नाद,
तोंच खिलारीजोडीचा ये डरकाळीचा शब्द.
गाय हम्बरे, शेपुट हलवी उत्सुकतेने पाडा,
मुरार गेला जवळ, होउनी हाकेसरशी वेडा.
पाठीवरती थाप टाकली त्याने गोन्जारूनी,
प्रत्युत्तर ही दिलें तयांनीं पुनरपि हुम्बारूनी.
अधीर झालीं गुरेंवासरें, अधीर झाला तोही;
नवीन जादू त्यांत मनाला आंतुन कांही मोही !
विचार करूनी जरा मनाशीं, गुरें सोडिलीं त्यानें;
घेउन चाले तीं पाण्यावर, सरळ पुढें मार्गाने.
हसुनि मनाशीं पुढें चालला, भान राहिलें नाही,
ओढ लागुनी गुरें चाललीं मागुनि मार्गानी ही.
मनांत होतें रङ्गत त्याच्या सुन्दर कांहीं चित्र,
आनदानें भरली त्याची दुनिया आज पवित्र.
कल्पनेंत तों दिसूं लागलें समोर त्याला कोणी !
मोहनमन्त्रें भारुनि चाले दृष्टि पुढें लागोनी.
वाटे--' घेउनि विळा, कसूनी सुन्दर हिरवी साडी,
पिकांत राहुनि उभी कुमारी कोणी कणसें मोडी ! '
पुन्हा वाटलें—'रूपसुन्दरा मराठमोळा बाला
गोफण घेउन राखित होती आज पित्याचा माळा ! '
तोंच लोपुनि दृश्य, निराळें दिसलें कीं नयनाला—
'डोकीवरती घडा घेउनी चाले ती पाण्याला ! '

डोळे फाडुनि पुन्हा पुन्हा तो समोर पाहूं लागे,
आणि पाहुनी सुना सृष्टिचा फलक, मनीं तो भागे !
हिरवाळीवर, रविकिरणांवर आणि ढगांवर काढी
मन:शक्तिने सुन्दर चित्रें तिचीं, आंत जी ओढी.
वेळू-अम्भेरिच्या शिवेचा ओढा जवळी आला,
मनांत चाले तरि तो आपुल्या रङ्गवीत चित्राला.
भान न त्याला गुरें-वासरें जरी राहिलीं मागे,
झरझर आला डगरीवरती ओढ लागुनी वेगें
उभे ठाकुनी, क्षणैक त्याने जरा पाहिलें खाली,
मानाजीची सगुणा त्याला दिसली पाण्याजवळी !

सुस्थिर तिष्ठुनि मुरार हृदयीं चित्र साठवूं लागे,
नकळे त्याला--'रमलों, निजलों किंवा आहों जागे !'
दोंडोळ्यांची दुर्बिण होती नीट लागली खाली,
तिथे जिवाचीं मैत्रिण बघुनी, हसे जरासा गालीं !
धबधब खाली फेसळलेली ओतत होती धार,
किंवा ओती कुणी फुलांचे वा मोत्यांचे हार;
तिथेच खडकांमधुनी बारिक एक जिव्हाळा आला,
पान लावुनी घडा तिने त्याखाली होता धरिला.
वाकुनि खालीं पाठमोरि ती रमली होती त्यांत,
भरतां भरतां घडा तिला ही गाई मङ्गल गीत.
किंवा मानिंच्या हितगूजाला निर्झर उत्तर देई,
म्हणुनी रमली एकमनाने गायनरङ्गीं ती ही ?
कीं आठवलें गान कुणाचें ऐकुनि त्यांतिल गाणें ?
कीं शेलाटी मूर्त सावळी दिसली आंत, न जाणें.

जरा ओणवी असून, इकडे वळली होती पाठ,
डोईपदराआड शोभली घन केशांची गांठ !
हिरव्या पानीं रानफुलें तीं गुंफुन खोवी त्यांत,
पदराखाली अस्फुट दिसली येतां उलटा वात !
नीटस बान्धा, प्रमाणसुन्दर, ठेवण रेखिव भारी,
कणखर गात्रें साङ्गत होतीं ' रानरहाणी न्यारी ! '
रमली ज्यावर, तोच जिवाचा जिवलग वरुनी पाही,
जाणिव नव्हती कुमारिकेच्या तरुण मनास मुळीं ही.
चित्र साठतां असें अन्तरीं मुरार किंचित हासे,
गंमत थोडी जरा करावी मनांत योजी ऐसें.
ढेकुळ मोठें उचलुन हातीं, जळांत फेकी खालीं,
आणि बाजुला लपून राही, मजेंत हासुनि गालीं !
पाणी उसळे आवाजाने दचके सगुणा फार;
नजर भोंवती फिरवी, होऊन भीतीने बेजार.
शब्द फुटेना तोण्डामधुनी, डवडवलीं घामाने !
'-कोन हाय तें ! -कोन हाय तें !' वदली परिश्रमाने.
उत्तर नाहीं मुळींच आलें, आता भ्याली फार;
गाङ्गरून ती व्याकुळतेने तशीच ओरडणार—
तों बाजूने खिलारजोडी खाली धावत आली,
ओळखितां ती, भीती जाउन आनन्दित ती झाली !
'-मुरा ! मुरा !'-ती कांपत ऐसें दोनवेळ हाकारी;
खो खो हांसत खाली आली मुरारची तों स्वारी !
'किति पन् भ्याल्यें मुरार ! अस्ली थट्टा लइ वङ्गाळ !'
शब्दासङ्गे नजर हासरी फेकी ती लाडेवाळ !

मुरार हसला किञ्चित्, झाला आणि पुन्हा गम्भीर !
नजरा भिडल्या ! स्थिर तों झाले दोन्ही जीव अधीर !
वदनग्रन्थीं वाचित होते परस्परांचें काव्य,
किंवा डोळे बोलत होते, रसिका जें न श्राव्य ?
पाणबुड्यापरि बुडी देउनी किंवा नयनाब्धींत-
अन्योन्यांच्या शोधित होतीं प्रेममौक्तिकें आंत !
कसें असो ! ती छटा रोजची स्वैरपणाची गेली,
बघतां बघतां ओढ्याकांठीं गभीर दोघें झालीं !
आणि मनांतिल हितगुज त्यांच्या बोलुनि झुळझुळवाणें
कमण्डलूचा ओढा वाहे गाउनि मञ्जुळ गाणें !

* * *

बहार २ रा

बापाचें हृदय

दक्षिण डगरीवर या वेळीं उभें कोणसें राहे;
नजर किलकिली थेट खालती फेकुनि कोणी पाहे.
हाक मुलीची ऐकुनि आला शेतांतूनी बाप,
मानाजीचें घाबरलें मन कितीतरी निष्पाप.
परंतु पाहुनि दोघांना तो क्षणभर झाला मूक;
आलें ध्यानीं, काय जाहली होती त्यांची चूक.
आणि तयाला मुरारचें ही कौतुक होतें फार;
परिचित होती थट्टा असली मुरारची अनिवार.
आज पाहुनी समोर खालीं विनम्र दोघांनाही,
डोळयांचें तो पुरें पारणें आपुल्या फेडुनि घेई.
तीच मनींची इच्छा आता बळावली शिरजोर,
अश्रू आले नयनीं, अपुली बघुन पोरकी पोर !
क्षणांत दिसलें–' आपण घेउन परस्परांचे हात,
मङ्गल वाद्यस्वरीं देतसूं परस्परां हातांत !'
तों आशेचें चित्र लोपलें ! माघारा तो गेला–
भावि सुखाच्या सुधारसाचा सेवित कल्पित पेला !

क्षणांत हसली इकडे बाला, पाहूं लागे खाली;
कधी नव्हे ती आली होती गालीं नाजुक लाली !
मनिंचे सारे निश्चय आता मुरारचे ढासळले,
हसऱ्या गालांकडे तियेच्या डोळे त्याचे वळले.

भाव मनींचा अन्तरङ्गिचा कळला परस्परांना;
परन्तु आता तिखरें बोलुनि उगिच मोडिती माना.
एक बोलतां एक निघावा अर्थ तयांतुन कांही,
आणि नेमका मनांतला तो, रीत प्रेमाची ही.
शब्द बोलले, शब्द सोडले बोल बोलतां त्यांनी,
परस्परांचे पूरक झाले मनामधे उमगोनी.
भावनेंतली भाषा जों जों ओठांवरती थाम्बे,
मुकीं होउनी तोण्डें, भाषण डोळ्यांचें तों लाम्बे.
धीर तयाने कितितरि केला बोलायातें कांही,
परि हेतूचा शब्द एकही वदनीं फुटला नाही.
विचार नाना मनीं येउनी खळबळ कांही चाले,
झणीं हेरलें सगुणेने हें, परी न कांही बोले.
तोंच घड्याचा ये भरल्याचा कानांवर आवाज,
आणि मावळे गालांवरची सुन्दर हसरी लाज.
वाकुन आंतिल कुडच्याने ती फाजिल पाणी काढी,
डोक्यावर तो घ्याया, चुम्बळ गुण्डाळी ती जाडी.
मुरडुन वरती तों सगुणेची नजर चोरटी वळली,
चुकुन मिळाले डोळे आणिक मनिंची भाषा कळली.
मुरार होउनि पुढें, वाकुनी घड्यास घाली हात,
उचलुन डोक्यावर देतांना बोटें मिळलीं आंत !
स्पर्श जाहला ! अङ्ग थरारे ! रोम उभारे अङ्गी !
पुन्हा एकदा मनांत झाली खळबळ कांहीं जङ्गी !
घडा ठेवुनी तोण्डावर तो झाडी भिजलीं बोटें,
शिन्तोड्याने राग मुखावर उसना तीच्या उमटे.

डोळेभर मग पाहुनि त्याला, गेली ती वर नीट;
परी न्यहाळी अजून पुढली मुरार पाऊलवाट !
भानावर तो क्षणांत येउनि दीर्घ उसासा टाकी,
आज न राहे चित्त तयाचें त्याच्याजवळी बाकी !
गुरांवासरां पाजुनि पाणी नीट मळ्याला गेला;
खळखळ मागिल ओढा गाई अपुल्याशीं रङ्गेला !

घरा पोचली सगुणा होउनि नव्या विचारीं दङ्ग,
न कळे तिजला वृत्ति मनाची होय कशाने भङ्ग.
गोन्धळलें मन, ओढ लागुनी मोहक आंतुन कांही,
एकसारखें गोड सुराने हृदयीं कुणिसें बाही.
विस्मित नयनीं जरा थरारे भीती आणिक लाज;
नव्या सृष्टीचें दार उघडलें तिच्यापुढे कीं आज ?
तशीच जाउनि घरांत ठेवी डोईवरचा माठ,
मोहनमन्त्रें आणि भारुनी उभी राहिली ताठ.
आवरुनी मन तोंच, भोवती पाहूं लागे कांही,
परी पित्याची प्रेमळ मूर्ती घरांत दिसली नाही.
तशीच गेली मागिलदारीं धावत वेगें नीट,
बापाजवळी जाण्यालाही व्हावें लागे धीट.
तुळशीपुढती आसन घालुनि मुख पूर्वेला करुनी,
पिता तियेचा बसला होता ध्यान रवीचें धरुनी.
नवीन नव्हतें कांही, होता नित्यक्रम हा त्याचा,
डोळे मिटुनी हात जोडुनी पुटपुटला तो वाचा.
परंतु नाही धीर निघाला सगुणेला त्या काळीं,
लडिवाळपणें मागुनि गेली मानाजीच्या जवळी.

हात टेकले खान्द्यावरती, बोटें होतीं गार,
तोंच जिवाची सगू पाहिली ध्यान निमालें पार !
'किति वर आला दिस् ह्यो बाबा ! लई लाम्बलं ध्येन?
टळून ग्येला वक्त ! न्हाई का न्याहारीचं ध्येन ?
व्हतं चाललं कसलं इत्तं ध्येन आजला बाई ?'
बोलुनि इतुकें पित्याकडे ती डोळे लावुनि पाही.
'लई लाम्बलं खरंच, पोरी, पन् या द्येवासङ्गं-
करित व्हतों मी ग्वाष्ट जराशी, गाऊनश्येन अभङ्ग.
इच्यारली म्यां ग्वाष्ट जिवाची, द्येव बोलला कांही,
म्हनुन् लागला येळ जरासा !—न्यहारिला चल् बाई !
अजूनश्येनी गुरांवासरां न्हाइ दाविलं पानी !
चल् ग बाळे !'—बोलत उठला तिज तो कुर्वाळूनी.
सगुणा हसुनी पुढे चालली; बाप मागुनी जाई,
आश्चर्यें ती उत्सुक झाली प्रश्न कराया कांही.
मना विचारी—'ग्वाष्ट कशाची ? द्येव बोलला काय ?'
ओठावरचे प्रश्न राहिले परि ओठावर, हाय !
मनास लागुनि चटका त्याचा उत्सुकली ती फार,
घरकामाने परी विसरली मनिचे सर्व विचार.

अम्बेराई मानाजीची सर्व सम्पदा होती,
राई म्हणजे होते त्याचे केवळ पाचूमोती.
अम्बेराईभोवतालचीं काळवटीचीं रानें,
केली होती निजकष्टार्जित पुञ्जी मानाजीने.
ऐन सुखाच्या परी घडीला सोडुन बाळ सगूला-
मालकीण ती गेली, आणिक विटला तो वेळूला !

काळाचा हा घाव बैसतां, सोडुन वेळूगांव,
अम्बेराईमधे राहिला विसराया तो घाव.
मित्र जिवाचा एक शिलोजी राहे वेळूगांवीं,
प्रेमळ त्याची कान्ता सगुवर निर्मळ माया लावी.
मित्राजवळी ठेवुनि अपुली मानाजी मग बाळ,
अम्बेराईमधि कण्ठाया जाय एकला काळ.
एकान्तानें चित्त विरसतां परन्तु फिरला बेत;
हळूच त्याने शिलोजिला मग कथिला मनिंचा हेत.
अवघड वाटे किती तयांना; तळमळ परि पाहून-
उदारधी तीं बाळ सगूला करिती दूर, रडून !
वेळूगावीं जीव अडकला आता मित्रासाठी,
भेटायाची चुकली नाही परि त्याची परिपाठी.
सगू, शिलोजी, अम्बेराई तीन जिवांचे पाश;
उरले आता मानाजीला, लागे त्यांचा ध्यास.
परि कान्तेच्या स्मृतिंनी जेव्हा व्याकुळ झाले प्राण,
गिळिलें त्याने दुःख पाहुनी सगू-सुखाची खाण.
माया लागे सगुवर त्याला वर्षे झाली सोळा,
आज जिवाची सर्व सम्पदा एक पोटचा गोळा.
सुशीलतेने, गुणिलपणाने आकर्षून पित्याला,
माया लावी सगू; पिताही साङ्गे ज्याला त्याला.
शेजाराचे केळमळ्याचे मालक तालेवार
अम्भेरीचे पाटिल होते कदम गाजले फार.
लेक तयांचा मुरार झाला खेळगडी सगुणेचा,
ओढ्याकांठीं काळ लोटला त्यांचा बाळपणींचा.

काधि खेळांतिल पदार्थ तीचे मुरार खाई सारे,
सगुणेवरती रुसून जाई केव्हा भरतां वारें.
तिने उपाशी लटपटीच्या राहावें संसारीं,
समजावुन मग तिने गड्याला आणावें माघारी.
केव्हा मिळतां खाया कोठे, अर्धे त्याच्यासाठी
राखुन, देई हळुच त्याला भेटुन ओढ्याकांठी.
मानाजीच्या कौतुकलेल्या हृदया भरतें येई,
लागट असली पोर पोरकी जीव ओढुनी घेई.
खपून राणी कधी करी ती हलकें त्याचें ओझें,
हुशार केलें तिला पित्यानें, जरी पुरविलीं चोजें.
केव्हा सगुणा करी पेरणी, केव्हा राखी माळा;
केव्हा हाकी मोट पित्याची मुरारसङ्गें बाला.
शेतकापणी म्हणजे होती तिची जिवाची हौस,
घरकामें ही आवरुनी ती जनका दे सन्तोष.
ध्यानानन्तर आज पित्याच्या नव्हती जीवा शान्ती;
गोड सगूशीं शब्द बोलणें, बोले तें वरकान्ती.
झालें तिजला आज कसेंसें बघुनी त्यास उदास,
न कळे, कसल्या आंत वेदना व्याकुळ करिती त्यास !
काम सुचेना ओढ्याकांठीं उदास झाली सृष्टी,
मधेच केव्हा गहिवरुनी मन, भरुनी येई दृष्टी !
कुणा पुसावें ? तिच्या मनाची हुरहुर न कुणी जाणे;
आणि कमण्डलु पुढे चालला गुञ्जत अपुलें गाणें !

* * *

बहार ३ रा

शुभमङ्गल

सूर्य लोपला सायङ्काळी अम्बेराईआड,
काळवण्डलें शिवारांतलें हिरवें पिवळें झाड.
किंवा झाली मनीं वियोगें उदास वसुधाराणी,
काढुनि टाकी अङ्गावरलीं पिवळीं सुन्दर लेणीं ?
चुकून कोठे मेघ साञ्जचा रङ्गुनि थोडा गालीं,
क्षणविभवाने मिरवत चाले ऐटिंत बघुनी खालीं.
तोंच पातला तिमिर मागुनी हळू चोरट्या पायीं;
टाळायाला हाय ! तयाला परन्तु आलें नाही !
रङ्ग लागले विटावयाला एकामागून एक,
अस्ताक्षितिजीं मात्र राहिली लाली दिव्य सुरेख.
टाकुनि खालीं जुनें काम्बळें थकुन अङ्गणामाजीं
पडला होता नजर लावुनी नभीं जरा मानाजी.
सुस्कार्‍यांवर सुस्कार्‍यांचे सुटले उष्ण श्वास,
ढगांकडे तो पाहत होता लागुनि कांही ध्यास.
किती वेळची येऊन बसली सगू तया शेजारीं,
तरी अजूनि खिळली होती वरती दृष्टी भारी.
तोंच जाहलें काय कळेना, भरून आले डोळे,
दोन तयांतुन गळले बिन्दू, गाल जाहले ओले !
अता सगूला धीर निघेना, गळां घालुनी हात,
घाबरून ती प्रश्न विचारी, थरकांपुनि हृदयांत—

'बाबा ! बाबा ! काय असं ह्यें ! सकाळपुन् ह्यें काय ?
झपाटलं तर कुनीं भुतानं कुटं तुमाला नाय !
डोळ्यांतुन कां पानी आलं ? जिवा लागलं काय ?
ग्वाड कशानं वाटत न्हाई ? साङ्गा, धरित्यें पाय !
चुकलं माजं काय ? जिवाला कस्ला तुमच्या घ्वार ?
पायां पडतें उमळुन पोर्टी बाबा ! तुम्ची प्वार !'–
शब्द ऐकुनी मानार्जाने धरिलें तिज पोटाशीं,
अश्रुबिन्दुंनी न्हाणी तिजला, घेउन बाहूंपाशीं.
हळूच बोले–'चुकलं न्हाई तुजं काय बी पोरी,
स्मिर्ती जाली मला मागली मालकिणीची भारी !
झपाटलं ग तिनं येउनी रातीचं सपनांत;
'लगीन आता करा सगूचं' साङ्गुन गेली मात !
द्येवालाबी कौल लावुनी इच्यारलं म्यां त्येंच,
कौल घेउनी द्येव बोलला साङ्गुनश्येनी ह्येंच.
नहान होतिस् सगू, तवापुन् वसं गेलीं सोळा,
अता आमचीं थकलीं काटी, झाला चोळामोळा !
पडलों व्होतों टेकुनश्यानी, तोंच वाटलं आली–
तुजी पिर्तिची आई, आनिक त्येंच साङ्गुनी गेली !
तवा वाटलं आजवरी म्यां तुला परानावानी–
जपून, आता करनं आलं भागच येगळवानी.
दुकलेल्या या म्हाताऱ्याची व्हतिस सगू, तू काटी,
दैवाच्या या भेटी, कां मङ्ग् करनं आटाआटी !
औन्दा पिवळी तुला करावी ह्यो पग् मन्चा हेत;
साङ्ग सगू तुज आवडला का केलेला ह्यो बेत !'

बोलुनि इतुकें टकमक पाहे मुखाकडे मानाजी,
सगुच्या डोळां पाणी आलें, दिसली नाही राजी.
परन्तु पुसतां मानाजीने पुन्हा एकदा तेंच,
अवघडलेल्या तिच्या मनाला पडला पुरता पेच.
शालिनतेने परी बोलली–'बाबा साङ्गूं काय ?
तुमची विच्छा तसं वागनं मला चाङ्गलं हाय !
काय कटाळा माजा आला ?'–इतकें बोलुन थाम्बे,
मुसूमुसू ती रडूं लागली, पदर क्षणीं ओथम्बे !
'तसं न्हवं ग पोरी !'–ऐसें बोलत मुख कुरवाळी,
गोष्टींनी तिज समजावोनी बाप आंसवें गाळी.
पुन्हा बोलला हासुन किञ्चित-'दैवाची तूं प्वार !
भाग्यासाठीं तुज्या सोयरा पगीतला म्यां थ्वार !'
टवकारोनी कान जरासे वरती सगुणा पाहे,
वाटे, मनिंची आशा नयनीं एकवटोनी राहे.
उत्सुकली ती ऐकायाला नांव कुळाचें थोर,
हवेमधे तों मूर्त तरङ्गे मुरारचीच समोर !

हासुन बोले पिता—'सोयरा ऐकलास का कोन ?
पाटिल अम्भेरिचा रावबा, मुरार त्येचा होन !'
अर्धेमुर्धे शब्द ऐकुनी सगुणा हसुनी लाजे,
शतभूषांनी येइ न ऐसा वदनीं रङ्ग विराजे.
त्यांतच दिसली मानाजीला होकाराची वाणी,
सगुणा दिसली तेव्हां नयनां लावण्याची खाणी.
बोल बोलतां पिता जाहला मनामधे गम्भीर,
आशा मनिंची निराशतांना सुटूं लागला धीर.

पुटपुटला तो–'लई पोरगा ब्येस ! करावं काय ?
कसं जुळावं ? कसं गरीबा लाभतील त्ये पाय !
पाटिल पदरीं कसलं घ्येती ? कसा जिव्हाळा व्हावा ?
सोयरीक ही लइ नशिबाची ! कसा घालवूं रावा ?
दैव आमुचं मोटं खट् ह्यं ! '–पुनः पुन्हा हें बोले,
बोल बोलतां पुन्हा एकदा डोळे झाले ओले.
चतुर सगूने मधेंच कांही तिसरे बोल वदावे,
त्याच विचारीं मानाजीने गुङ्गत मनीं पडावें;
असें चाललें, तोंच सगूने भाकरतुकडा खाया
झणीं उठविलें मानाजीला; तोहि निघाला जाया.

शरदृतूचा बहर निमाला जराजरासा रानीं,
थण्डीमधली माळेराखण पडूं लागली कानीं.
'हा ! हा ! हा ! हा ! बहिऱ्या ! बहिऱ्या !' शब्द कांपरे आले,
भिङ्ग् भिङ्ग् गोफणगोटा जातां भुर्कन पक्षि उडाले.
' मी मी ' असली थण्डी म्हणतां फुटले सारे ओठ,
गाण्यासङ्गें तरी चालली धावेवरती मोट.
गहू, हरभरा, शाळू, खपला आता बहरा आले,
शेतकऱ्यांचे डोळे त्यावर फिरतां पूर्ण निवाले.
भावी स्वप्नें दिसूं लागलीं त्यांस मनोरम गोड,
आणि लागली दीन जिवांना दिवसारातीं ओढ.
निराश होउनि कितीकदा तरि मनामधे मानाजी,
त्या दिवसाचे विचार होता सर्व विसरला आजी.
कधितरि त्याला–रोज सगूला–मुरार भेटे रानीं,
सगुणा बोले केव्हा लाजुन, केव्हा होउन मानी.

मानाजीही दोघांमध्यें काय बोलणें चाले-
ऐकाया तें, काम सोडुनी कधि न जागचा हाले.
निराश होउन, मानाजीने पुढे सोडला नाद;
वाटे त्याला थोर घराणीं कसली घेती दाद !
दिपवाळीच्या पाडव्यास जो मुरार भेटे त्याला,
त्यावर आला भेटायाला तुळशीच्या लग्नाला.
वधूवरांचीं लग्नबोलणीं सुरू जहालीं आता,
मानाजीच्या मनांत उपजे कधी कधी ही चिन्ता.
परी आज तो हाकित होता आनन्दाने मोट,
गोफण मारायाला तिकडे सगुचें फिरलें बोट.
पाट फोडुनी, गडी पिकांना पाजित होते पाणी,
स्वैर लकेऱ्या मारित उठली मानाजीचीं गाणीं.
घुमले त्याचे राईमधुनी वाऱ्यामधुनी नाद,
झगमग-किरणांवरती फिरले पक्षी घालित साद !

न कळे, झालें कसें ! रावबा आणि शिलोजी आले-
आज सोबत्यांसङ्गें आणिक शेती पाहुन धाले.
मोट सोडुनी मानाजीने पुढे घेतली धाव,
सन्मानाया आनन्दाने वदला,–' यावं राव !
पायधूळ ही आज कुनिकडं ? चुकला जनु की वाट ?
पुनीत जाली माजी शेती, पडतां तुमची गांट ! '
' तिन व्हायला पुनीत आम्ही-- ' पाटिल बोलूं लागे–
' असं पाव्हनं घेउन सङ्गं आलों तुमच्या जागे ! '
मानाजीने नेलें त्यांना घरांत हातीं धरुनी,
गुळपाण्याने स्वागत केलें, बसावया अन्थरुनी.

चमकुन चित्तीं, घरांत आली सगुणा सोडुन माळा,
दारफटींतुन पहात राहे मराठमोळा बाळा.
थोर जनांचे आज लागले कसे घराला पाय,
मित्र शिलोजी प्रस्तावीं हें साङ्गे, झालें काय.
आणि शेवटीं पाटिल घाली स्वयें मुरारापायीं—
आज सगूला प्रथम मागणी, मानाजीच्या पायीं.
धडधडणारें काळिज इकडे झालें आता शान्त;
मानाजीला क्षणभर वाटे, 'आहे का ही भ्रान्त ?'
असो ! बोलणें पुष्कळ झालें; मानाजीने अपुली—
गरिबी आणिक विनयशीलता आता पुढती केली.
कसें जाहलें काय सांगणें ? सौदा ठरला छान,
बसल्या घडिला सगुचें झालें तिथेच साखरपान.
मात्र आणखी पुन्हा एकदा मानाजीच्या डोळां,
पाणी येउन, जीव तयाचा व्याकुळ झाला भोळा !

पुढील मासीं विवाह मङ्गल झाला अम्भेरींत,
वधूवरांचीं मनें बुडालीं दिव्य प्रेमाब्धींत.
दहा गांवचे अमुप वऱ्हाडी लग्ना धावत गेले,
पाटिलबावांनीही त्यांचे मानमरातब केले.
सगुला आपुलें घर वाटावें खरेंखुरें माहेर,
असाच केला शिलुकाकांनी वधूवरां आहेर.
मानाजीने 'अम्बेराईवरी' सोडिलें पाणी,
'चोळिबाङ्गडी' अशी सगूला दिली बोलुनी वाणी
असा सोहळा झाला नाही म्हणती कृष्णाकाठीं,
सार्थक झालें त्याचें, जें जें केलें सगुणेसाठीं.

मुरार-सगुणा नान्दुं लागलीं घरांत आनन्दाने,
प्रेमळ मानाजीने त्यांना गौरविलें कुतुकाने.
शेतीभाती चालू झाली पहिल्यापरि जोमाने,
कमण्डलुचा ओढा त्यांना रिझवी अपुल्या गानें.

* * *

बहार ४ था

काव्यात्म जीवन

साध्य साधलें नाही तोंवर हृदयीं तळमळ सारी,
पुढची आशा भावनेंतली वाढवि गोड खुमारी.
हीच माधुरी ध्येयप्रेरित करी मनाला फार,
तरुण तरी काव्यात्मे नादीं फिरती बेदरकार.
केवळ आशा आणि निराशा यांचा झगडा चाले,
भाग्यवान ते, अमृत यांतुनी ज्यांच्या नशिबा आलें.
भाग्यवान ते प्रेमरसाची ज्यांच्या कायम गोडी,
भाग्यवान ते, कधी न ज्यांचें प्रेम निराशा तोडी.
मुरार होता खरा भाग्यवान आणिक तालेवार,
त्यांत एकला आणि लाडका होता सकलां प्यार.
गतवर्षींच्या स्मृती तरळती अजुनी नयनीं गोड,
वेडें मानस त्याच चिन्तनीं पुरवी अपुले कोड.
केव्हा केव्हा गतकालावर डोळे त्याचे खिळती,
जागेपणिंच्या स्वप्नामध्ये आणि सगूशीं मिळती.
कमण्डलूचा ओढा त्याचें पवित्र तीर्थ जहालें,
दरडीवरती जाउन बसतां, चित्त तयाचें धालें.
संसाराच्या झळा लागल्या नव्हत्या अजुनी त्याला,
अलग राहिला कोमल गाभा नाजुक केळीमधला.
ऐहिक विभवें आज लोळती त्याच्या पायीं सारीं,
उणीव त्याला नव्हती कसली भरलेल्या संसारीं.

किति आईने प्रेम करावें ! किती रावबा पोटीं—
आतुर होती मुरारसाठी, आस धरोनी मोठी.
'मुरार अपुला शेतीभाती करुन अम्भेरींत,
चालवील ही थोर कुळाची कीर्ती आणिक रीत.
मानमरातब करतिल सारे, लीन होउनी पायीं—
लवतिल मोठे मोठे !'—ऐशीं तात स्वप्नें पाही.
सायङ्काळी जरा लागतां उशीर त्याला याया,
हुरहुर लागुन हृदय कोवळें हो मातेचें जाया.
प्रेमळ आई गडीमाणसें शोधायातें धाडी,
तों आणावी दौडत त्याने दाराजवळी गाडी.
कधी सगूच्या मना चोरटी लागावी हुरहूर,
आणि तयाने पूर्ण असावें मित्रसङ्गतीं चूर.
कधी रावबा उसन्या रागें शब्द बोलतां चार,
बाइल त्यांना निजमायेने मोडुनि काढी पार.
थोर जिवावर त्यांच्या चाले स्वच्छंदाने चैन,
प्रेमळतेच्या सुखसिन्धूला उधाण आलें ऐन.
एककुटुम्बीं प्रेमें झिजणें एकामेकांसाठी,
भाग्य थोर हें त्यांना लाभे, पुण्य जयांच्या गांठीं.
सून आपुली सुशील कन्या, कुळवन्ताची पोर,
रूपगुणांनीं त्यांना भासे जणू बिजेची कोर.
कीर्त ऐकुनी ही कन्येची मनांत घाला बाप,
विसरुन गेला एकलकोण्ड्या संसाराचा ताप.

'वेळअमोशा' येतां जत्रा 'ब्रह्मपुरी'ची भरली,
आणि मुराने खिलारजोडी सोडुन, गाडी जुपली.

आई, सगुणा, आयाबाया बसल्या शेजारील,
रङ्गुनि गेला उल्हासाने आज मुराचा दील.
किंवा अपुली सर्व करामत दावायाची वेळ–
आली म्हणुनी कौशल्याचा करूं लागला खेळ !
सर्वांपुढती दौडत त्याने नेली अपुली गाडी,
आयाबाया भ्याल्या त्याची पाहुनि धीट धडाडी.
तोंच खदखदा हासत त्याने नजर फेकिली मागे,
सगुच्या नेत्रीं कौतुक दिसलें नटलेलें अनुरागें.
जोर दुहेरी येऊन त्याला सार्थक झालें वाटे,
अन्य जनांच्या चेष्टांनी मन खुशालुनी मुद दाटे.

हेमन्ताच्या ऐन थण्डिचा कडका पडला रानीं,
आम्बराईचीं काळवण्डलीं झाडें पानीं पानीं.
शिवारांतल्या जोंधळ्यावरी किरण रवीचे पडले,
आणि तयांनीं नवमोत्यांचें लेणें रानीं घडलें.
निळापाण्ढरा मधेच कोठे निघे पिकांतुन धूर,
साङ्गत–' तरणीं पोरें झालीं हुरड्यामाजी चूर '.
असल्या एका रम्य सकाळीं, सङ्गें घेउनि सगळीं,
हुरडा खाया मळ्यांत जाई; कोणालाहि न वगळी.
ऊस, हरबरा, शेङ्गा, केळीं आणि कोवळे दाणे–
रानदेविंनी दिले तयांना हेमन्ताचें खाणें.
आर पडे तों, गडी लागले कणसें भाजायाला,
मुरार लागे हौसेखातर आपण चोळायाला.
केव्हा चोळून हिरवे दाणे आईला तो देई,
आणि अकारण अन्य सयांना घास कोवळा देई.

तोंच जाणुनी कुणी तयाच्या खरा मनींचा हेत
घास सगूला पोचाविला तो; हसला तोहि मनांत !
दिनभर राहुन तिथे, साञ्जचे सर्व घरा मग आले,
खिल्लारांना खड्या सुराने मुरारने रञ्जविलें.

अभ्भेरीच्या दऱ्यांत होतें जङ्गल हिरवें दाट,
कोठे कोठे रविकिरणांसहि न मिळे जाया वाट.
मित्रांसङ्गें परन्तु असल्या थोर जाऊनी रानीं,
शूरपणाने शिकार साधुनि सहज घरा तो आणी.
असाच गेला आणि एकदा झाली सायङ्काळ,
हुरहुर लागे सर्व जिवांना, येतां नच वेल्हाळ.
सङ्गें घेउन गडी म्हणोनी राव पहाया गेले,
तोंच शिवेवर, डुकर मारुनि आलेले, ते दिसले.
शिकार त्याची पहावयाला धावुनी गेला गांव.
धाडस पाहुनि मुरारचें हें विस्मित झाले राव !

वसन्तऋतुला बहार आला पल्लवपुष्पें फुलुनी,
कोकिलगानीं आनन्दूनी दिसे वनश्री खुलुनी.
सगुणा आली माहेराला रहावयाला रानीं,
मुरार आला सगुणेसाठी मागुन दोन दिसांनी.
शुभ्र चान्दणें एके रात्रीं फुललें सुन्दर शान्त,
आम्बराइच्या रानीं होतें चहूकडेच निवान्त.
चन्द्र अम्बरीं चढला वरती हासुनिया पुनवेचा,
जीव लाजला कामरूपिणी कितीतरी तारेचा.

आम्बराइच्या झरोक्यांतुनी झरुनी किरणें खाली
पडलीं होतीं, ठायीं ठायीं पसरुनि अपुलीं जाळीं.
तिथेच एका बान्धावरती दोघें बसलीं शान्त,
घुमवित होता कमण्डलूचे गानस्वर एकान्त.
हसुन, सगूला मुरार साङ्गे एक म्हणाया गाणें,
लाजलाजुनी नकार देई सगुणा केविलवाणें.
अखेर धरुनी पदर सतीचा जरा ओढिला त्यानें,
तोंच नादली अम्बेराई मधुर सगूच्या गानें—

गोड प्रतिकार

कृष्णा माझा पदर धरूं नको, सोड ॥ ध्रु०॥
जाउनि साङ्गेन मी यशोदेला
मोडिन चाङ्गली खोड. १
तू गुरराखी, मी गोरी राधा,
माझी तुझी नच जोड. २
एकाजनार्दनि म्हणे मनमोहन—
नाम तुझें बहु गोड. ३

एकमनानें ऐकत होता मुरार मञ्जुळ गान,
हवेंत भोंतीं आम्बराइच्या रानीं घुमली तान.
कुणबाऊ उच्चारीं ऐकुन सुन्दर नागर गाणें,
भोंवतालचीं शेतें डुललीं वाटे आनन्दानें.
माथ्यावरचा चन्द्र जरासा कलला मावळतीला,
आणि परतला सगुणेसङ्गें मुरारही छपराला.
अशा परीनें पूर्ण सुखाचीं गेलीं दोन्हीं वर्षे,
सग्यासोयऱ्यांसङ्गें झाला दङ्ग मुरारी हर्षे.

लग्नानन्तर आज उन्हाळा होता तिसरा आला,
वसन्त अपुल्या शृङ्गाराने फुलवी सर्व जगाला.
तावत होतीं नांगरलेलीं माळावरलीं रानें,
डौलाने तरु डवरुन डुलती नूतन पानफुलाने.
अम्बेराई मोहरभारें बहरुन आता गेली,
छटा फळावर कोठें हिरवी, कुठे ताम्बडी ठेली.
मळण्या सम्पुन गांवठाणचीं रानें पडलीं ओस,
कणगीमध्ये शेतकऱ्यांनी भरले पिवळे घोस.
देउनि टाकी कुणी धन्याला, वाटुन दाणागोटा,
कुणी धन्याला बुडवुन पुरता झाला होता मोठा.
कुणिं व्याजाची, कुणिं कर्जाची चुकती केली बाकी,
पोटासाठी कुणिं भाड्याने गाडी जुंपुन हाकी.
जवान हौशी शेतकऱ्यांचीं तरणींताठीं पोरें,
फिरूं लागलीं कुस्त्यांसाठी टिपीत खेडेखोरें.
शिपण्यापासून भरूं लागल्या जत्रा गांवोगांवीं,
लहानमोठीं तिथे माणसें मौज कराया जावीं.
कुणी कराया 'देवदेव' वा नवस कराया कोणी,
प्रवास करिती पायीं, लादुन पाठीवरती गोणी.
कुणि धान्याचा करून पैका, कापड मिरची मीठ,
'रहिमतपूर'च्या बाजाराला घ्याया जाती नीट.
वधूवरांचें गरीबींतलें बासन बान्धायाला-
कुणी चालले व्यापाऱ्याच्या धावत थेट घराला.
लग्नासाठी शेतावरती करुनी कोणी देणें,
सोनाराच्या घरीं घडविती वधूवरांचें लेणें.

जत्रा, कुस्त्या आणि तमाशा यांची दंगल झाली,
लहानमोठीं पोरेंथोरें त्यांतच मोदें रमलीं.

मुरार होता मित्रासङ्गें हिण्डत गांवोगांवीं,
ओढ सगूची परत घराला येण्याला परि लावी.
कोठे जावें, दोन दिसांनी अम्भेरिस परतावें,
घरावांचुनी चित्त तयाचें परि कोठें न रमावें.
आज 'जरण्डा', उद्या 'माहुली', परवा 'तान्दुळवाडी,'
अशापरीनें फिरूं लागला मुरार खेडोपाडीं.
हौस कराया कधीं रावबा, कधि मायाळू आई-
वत्सलतेने पुरवित होतीं पैका प्रेमापायीं.
आईसाठी, सगुणेसाठी कधी कधी जिव ओढे,
स्वच्छन्दाने फिरावयाचें पडूं लागलें कोडें.
परन्तु तीही चेपुन गेली हळुहळु पुरती भीड,
कणसांवरती चढूं लागली भोवतालची कीड.

खण्डोबाच्या आज पालिची जत्रा भरली खास,
पालदुकानें गर्दी पाहुन हो शहराचा भास.
जत्रा गेली फुलून, भरलें माणुस तेथ चिकार,
पोरेंथोरें, कुस्तीवाले यांना नव्हता पार.
कुठे खरेदी चाले, कोठे होती भेटीगांठी,
कोठे गर्दी जमली हुन्नर नवीन बघण्यासाठी.
कुणी पाळण्यामधे बसोनी मज़ेत घेती झोके,
धनार्थ फिरती बहुरूपांनी कुणि संन्यासी बोके.

'निवेद' करुनी कुणी 'बान्धिती 'मुण्डासें' देवाला,
तारस्वाने कुठे आरडे मोहक जुगारवाला.
कुणि मुरळ्यांच्या गाननर्तनीं इकडे झाले दङ्ग,
बापुरावचा तिथे तमाशा उडवित होता रङ्ग.
दोनबाजुंनी ओघ नदीचा फाटुन वाळूभोंती,
मधेच बनलें बेट मनोहर, गर्दी तेथे होती.
गांवगांवचे जवान हौशी जमतां वाळवटींत,
क्षणांत पडला फड कुस्त्यांचा मधल्या मसणवटींत.
हिरवा शमला वाऱ्यावरतीं हा कोणाचा हाले?
तरुणगड्यांचा पहा घोळका कुणामागुनी चाले!
उभारुनी तो छडी हातची चार जणांशीं बोले,
तालिमबाजी दृष्टीने तो गडी गड्यासीं तोले.
पहा कुणावर खिळले तिथल्या जमलेल्यांचे डोळे,
जे ते पुसती नांव तयाचें लोक दूरचे भोळे.
ऐट दाण्डगी मुरारची ही आकर्षी जनतेला,
आनन्दाने, दिसला जोड्या ठरवित तो असलेला.

कुस्त्या सरतां, पागोट्यांची मुरार करि स्वैरात,
होय जनांच्या तोण्डीं त्याच्या औदार्याची मात!
कुस्त्या सम्पुन सायङ्काळीं लोक घराला गेले.
शाहीरांनीं कुठे तमाशे सुरू आपुले केले.
हौशी मित्रासङ्गें रमुनी मुरार झाला दङ्ग,
पाटिल तिथले त्यांत लागले भरावयाला रङ्ग.
नामाङ्कित शाहीरं पवाडे दावी गाउनि कोणी,
रमले सारे तिथेच ऐकुनि वीरश्रीचीं गाणीं.

बहार आली ! खुषींत त्याला दिली आङ्गठी त्याने,
कळी फुलोनी शाहीराने मजा उडविली गाने.
कुणी साङ्गती, 'बापुरावच्या ' नव्या तमाशासाठी-
खुल्या दिलाने द्रव्य ओतलें, होतें तितकें गांठीं.
रमला होता असाच दुसरे रात्रीं ऐकत गाणीं,
तोंच कांपरी पडे कुणाची मागुन कानीं वाणी—
' लई ब्येस ह्ये, दादा ! न्हाई कळवुनश्यानी आला,
किति दिन् तुमच्या ऐसाबाच्या लागे घ्वार जिवाला !
आनपानि बी न्हाइ घेतलं त्यांनी रातीपून;
बिगी बिगी तर चला, चालला जिव त्येंचा कर्पून ! '
नव्या जीवनीं जरि गोडीचा भरला रङ्ग अपार,
मुरार उठला घरास जाया, व्याकुळ होउनि फार !
हळवा होउन जीव, परतला मुरार रातोरात ,
'रहिमतपुर ' च्या ओढयाजवळी येतां होय पहाट.
आंत कशाची तरी टोचणी सुरू जहाली वेगें,
उपदेशाचें वच खळखळलें जळांत धारेसङ्गें;
परी मुराला अस्फुट वाणी त्यांतिल कळली नाही,
आणि कमण्डलु पुढे चालला घुमवित रानें, राई.

* * *

बहार ५ वा

कडाका !

उधळणुकीचें वृत्त समजलें मातापितरां सारें,
सुटले कांही वेळ तयावर रागाचेच फवारे.
परन्तु रागाआड दाटते अनुरागाची लाट,
अथाङ्ग शान्ती आंत सागरीं, वरती खळबळ दाट
कोडकौतुकें पुन्हां लागलीं पूरवूं आईबाप,
सगुणेसङ्गें चित्त तयाचें रमलें पूर्ण अपाप.
औदार्याला पुन्हा कधी जर आली त्याच्या भरती,
सगुणा अपुल्या पावित्र्याने करी तियेला परती.
परि जातीच्या स्वभावधर्मा औषध नाही कांही,
मित्रसङ्गतीं न कळे त्याचा पैसा कैसा जाई.
सगुणेपासुन दुरावल्यावर दुबळें होई चित्त,
सढळ करीं तो खर्चुन टाकी मित्रांपायीं वित्त.

कुणी बोलले, 'मेळविलें धन तसेंच आता जाई !'
कुणी बोलले, 'पदरीं आणिक पडली अम्बेराई !'
कुणी बोलती, 'कधी रावबा कुणा न देती कांही,
तरिच, सम्पदा मुरारहातीं वाटुनि आता जाई !'
असे लागले चार चव्हाट्यांवर कुणि बोलायाला,
परि न जरा ही वार्ता याची शिवली रावमनाला.
मन लेकाचें उद्योगाने कोठे तरि गुन्तावें,
रात्रन्दिन ही एक कल्पना अता पित्याला भावे.

व्यापाराची गोष्ट हिताची पटली दोघां फार,
दिवाळीला तरि जाय पहाया मुम्बइचा व्यापार.
अम्भेरीचे मित्र सङ्गतीं चार घेतले त्याने,
खर्चायाला दिलें चाङ्गलें, हासत त्यास पित्याने.
वळणें बान्धुन व्यापाऱ्यांशीं त्याने चतुराईने,
काम आपुलें केलें; त्याची कुणी हुशारी वाने.
आणि तयाने व्यापाराचें ठेउनिया प्रस्थान,
मनीं योजिलें, सुरू करावा मोसम येतां छान.
मजेंत गेले दिवस तयाचे उरले सुरले चार,
मित्रासङ्गें तेथ उडाविली त्याने रोज बहार.
अम्भेरीचीं कुणी माणसें, पोरें तरणीताठीं,
गिरण्यांमध्यें राबत होतीं केवळ पोटासाठी.
भेटायला मुरार गेला त्यांना सहज दुपारीं,
हाल तयांचे बघुन चरकला मनामधे तो भारी !
वाटे त्याला–'पोट–अरेरे ! काय चीज ही देवा !
पोटासाठी–हाय ! करावी कुणीं कुठेही सेवा ?'
वैभव त्यांचें आणि आपुलें क्षण तो तुलुनी पाहे,
आणि भाग्यवान् स्वतास मानुनि, देवा प्रार्थित राहे.
दोन दिसांनी घोडेशर्यत होती तेथे थोर,
पहावया ती गिरणीमधले जाय लहानहि पोर.
मित्रगणांनी आग्रह करूनी त्यास पहाया नेलें,
पणास लावुन पैसा, त्याला पुरें अकिंचन केलें.
खचला नाही धीर मुराचा; होता तो दिलदार,
त्यांत गांवचे मित्र जिवाला होते केवळ प्यार !

मोहमयीला सोडुन आला मुरार अम्भेरीला,
वृत्त आपुलें कथिलें त्याने सारें सरळ सखीला.

सगुणा रुसली, फुगली, त्याला शब्द बोलली दोन,
शान्तपणाने ऐकत वचनें, परि तो सेवी मौन !
थण्डी सरली; कडक उन्हाची तिरिप राहिली मागे,
प्रखर आपुलीं भास्कर किरणें हळुहळु सोडूं लागे;
खेडोपाडीं कोठे कोठे आटुनि गेले ओढे,
हवाल झाले लोक, न मिळतां प्याया पाणी गोडें.
ओढ्याकांठीं कुणी काढिती वाळूमध्ये झेळ.
दुरावरुनी आणुनि पाणी कुठे भागली वेळ.
लोक झऱ्यावर भरती पाणी, तेच गुरेंही पीतीं,
वास मारतां, वाटूं लागे रोगराइची भीती.
गुरें पटापट मरूं लागलीं वाऱ्याच्या रोगाने,
तापसरीची सांथ पातली, फैलावत वेगाने.
अम्भेरीला घरटीं पडले दोन अजारी लोक,
सुरू जहाला कुठे मुलाचा, कुठे आइचा शोक !
औषधपाणी कोणा द्याया, कुठे कुणीही नाही,
दीन जनांचें मरण ओढवे हरहर सांथीपायीं !
हां हां म्हणतां, कहर उसळला अघोर अम्भेरींत,
न कळे कसली परमेशाच्या ही कोपाची रीत !
परगांवाच्या कुणि वैद्याच्या लोळण घेती पाया;
परिश्रमाने हात टेकले ! केलें गेलें वांया !
कुणि वैद्यांनी तुमडी भरली हीच साधुनी सन्धी,
सम्पत्तीची चढूं लागली डोळ्यावरती धुन्दी.

कुठे पोटच्या पोरा द्याया डाळिम्बाचा दाणा,
शेतकऱ्याने डाळिम्बाला विकला एक दिवाणा !
एका औषधथेम्बा आलें मोत्याचें जणु मोल
पैका आणिक धान्य जह्यालीं आता मातीमोल !
कुणी रडावें कोणासाठीं न कळे कोणा कांही,
'पडला !' कोणी म्हणतां म्हणतां 'गेला!' तो लवलाही !
अभिषेकाचीं सत्रें बसलीं; दिधलें कोणीं देणें !
पाझर देवा तरी फुटेना झाले दीन शहाणे !

मुरारसदनीं कोण भयङ्कर धान्दल झाली आता,
तापसरीने बिमार पडलीं बाप आणखी माता.
आज आठ दिन किती रावब्रा फणफणती तापाने,
आणि चार दिन आई निजली केवळ थरकापानें.
पाणी किंवा अन्न घोटलें मुखीं जराही नाही,
तोण्डें सुकलीं ! वाणी थकली ! बघतीं मग नयनांही.
मुरार-सगुणा एकसारखीं होतीं जवळ बसून,
मानाजीने सेवा केली रातन्दिवस कसून.
सगुणेच्या तर डोळ्यांवरची झोंप उडाली पुरती,
औषधपाणी देतां आली कितिदां डोळां भरती !
तों सासूने हात उचलुनी परिश्रमाने फार,
मुखावरोनी हळू फिरविला, गाळुनि अश्रू चार.
डोळ्यांमध्ये प्रेमळ भाषा साठुनि आता राहे,
ओठ हालुनी, पुन्हा अश्रुंचा ओघळ घळघळ वाहे !
मुरार होता डोकें चेपित तिकडे डोळे वळले,
दाटुनि आले थेम्ब अश्रुंचे, आणि हळू ओघळले !

बोलायाला शब्द मनांतील गेली त्यांशीं कांही,
तोंच मनाच्या आघाताने मूर्छित झाली आई !
धडकी भरली सगुच्या हृदयीं; भाम्बावून मुरार–
इकडे तिकडे धावे, कांही करण्यातें उपचार !
समोर होते बघत रावबा सारे टक लावून,
तोंच गड्यांनी नेले त्यांना आंत हळू उचलून.
तळमळ झाली तीव्र मनाची, रडूं लागले राव,
मानाजींनी समजावियलें बसतां हृदयीं घाव.

आता आई बरळूं लागे वायूच्या झटक्याने
किति दाबावें ? एकसारखी बोले ताररवाने.
'सगुना माजी लई गुनाची ! घरदाराची जोत !
लाक्षिमि माज्या हीच घराची, हिनं उजवलं गोत !
इळा घेउनी कुट निगालिस येड्यावानी पोरी ?
डोळां पानी येउन जालिस कां ग गोरीमोरी ?
कुनीं जिवाला तुज्या दुकवलं ? उपास कोनासाटी ?
अजुन् पारनं न्हाई सुटलं ? कां ही आटाआटी ?
काय दळाया जातिस ?···कन्सं कोनाचीं मोडाया ?
रडूं लागला तुझा पोरगा, घे आदी पाजाया !
मुरारि माजा, तूं बी माजी, सगुने घे त्यें पोर !
मला धरूं दे पोटाशीं तरि—किती ग जालं थोर !'
बरळ बोलली, हसली, रडली आई तों निमिषांत,
बोले इतुकें आणि करांनी धरीं मुराचे हात !
टकमक लावी नजर मुखावर, ठरवुन भेसुर दृष्टी,
जवळी घेउन त्यास वदे मग करुनी डोळां वृष्टी.

'मुरा, पोरगी लई ब्येस ही! लक्षिमि सौसाराची!
नग असा तूं पैका उदळूं, सगुना लइ थोराची!
पानी! पानी दे ग बा···ळे···!' अडखळला तो बोल,
डोकें धरिलें मुरारने मग माण्डीवर समतोल.
'मालक··गेलं··का··शे··ता··ला··!' ऐसें बोलुनि कांही,
दोन आचके देऊन, गेली कायम सोडून आई!!
काय साङ्गणें घरांत झाला कसला मग आकांत!
सगुणेला तर शोकावेगें क्षणभर आली भ्रांत!
दीनांची ही माय हरपतां रडूं लागला गांव!
अन्थरुणावर शोकाग्नीने करपून गेले राव!
प्रेमळतेचें छत्र लोपलें! मुरार झाला दीन!
गुरें लागलीं हुम्बाराया! दिवस लोटले तीन.

आज लागुनी मनास कांही आग, तळमळे बाप,
शोकव्याकुळतेने त्याचा चढूं लागला ताप.
रात पसरली काळी काळी गोलार्धावर दाट,
मात्र पाण्ढरी चमके वरली स्वर्गङ्गेची वाट.
मानाजीला खूण रावबा करिती भरल्या डोळां,
हात मुराचा धरिला! झाले कण्ठीं प्राणहि गोळा.
'शेतीभाती पग् ही···उदळूं नग प···राना··वा··नी!'
शब्द लोपले पुढले, गेले खोल, न आले कानीं!
मानाजीवर आणि मुरारवर दृष्टी एकच वेळ-
टाकुनि, त्यांनी क्षणि आटपला इहलोकींचा खेळ!!
'हर हर देवा! असा कडाका कधी पगितला नाही!'
बोलत ऐसें, गाळित अश्रू वृद्ध परतले कांही!

आकाशाची कुऱ्हाड पडली सगू-मुरारावरती,
मानाजीच्या आधारें तीं दुःखें परि सावरतीं !
सगुणेच्या तर डोळ्यांमधलें खळलें नाही पाणी,
कितीतरी दिन फुटली नाही मानाजीला वाणी.
मुरार झाला व्याकुळ हृदयीं, परि मन शमवायाला.
मित्रसङ्गतीं काळ घालवी; खुपला म्हणुनि न भाला.
तप्त जगावर वर्षर्तूची पडली पहिली धार,
आणि निमाला तापसरीचा धूमधडाका पार.
हळू हळू मग शेतीभाती, धन्दा चालू झाला,
विसरुन दुःखें मुरार लागे दक्षपणें कामाला.
आणि सुभान्या रानी चाले स्वैरपणाने गात,
कमण्डलूचा ओढा त्याला देई अपुली साथ !

* * *

बहार ६ वा

शपथ

मुरार आता बघूं लागला संसाराचें काम,
सगुणा म्हणजे केवळ होतें त्याचें प्रेयोधाम.
शेतीभाती आणि मागला मुम्बइचा व्यापार,
चालू केली त्याने पडतां संसाराचा भार.
कधि आईची, कधी पित्याची स्मृति हृदयाला जाळी,
मित्रसङ्गतीं मन तो अपुलें रमवी ऐशा काळीं.
मात्र सगूचें चुकून दुखतां मृदु मन त्याच्या हातीं,
तीव्र वेदना-ज्वाला त्याच्या हृदया जाळुनि जाती !
तरिही, उधळण सुरू जहाली भलत्या दिलदारीने,
मित्रासङ्गें मानस होई दुर्बळ अपुल्या परिने.

परी मनाने उमदा आणिक हाताने दिलदार,
निजहृदयाच्या श्रीमन्तीने होता तो सरदार.
गैरफायदा घेती याचा गांवामधलीं पोरें,
अवगुण त्याचा वाढविती हा गुण्ड आणखी थोरें.
श्रीमन्तीच्या, दिलदारीच्या विभवें असता धुन्द,
मना न शिवला कधि मैत्रीचा कावा असला कुन्द.
श्रीमन्तीच्या त्याच्या भुलुनी मित्र घोळती गोण्डा,
दुर्दैवाने जळ-वेगाने वाहत गेला ओण्डा !

मानाजीने उधळणुकीची जाणिव दिधली त्याला,
शब्द तयाचे वाहवलेल्या पटले कधि न मनाला.

कानाडोळा होऊं लागे कधि शेतीच्या कामीं,
मित्रासङ्गें दङ्ग असावें केव्हा सौख्यारामीं.
ढिलेपणाला थोडी थोडी होय अता सुरवात,
सेवक त्याचे जरा लागले झोकायाला बात.
पडत्या विभवीं छिद्रावरती घाव घालुनी घोर-
पुरें बुडविणें, यांत मानिती नीती कोणी थोर.
वैभव त्याचें थोर जयांना मुळि पाहवलें नाही,
स्वार्थी कोणी टपले होते उडवायाला लाही.
गोड अमृतामधे विषारी पडूं लागले बिन्दू,
न कळे कसला लङ्घायाचा आहे त्यांना सिन्धू !
भलत्या मार्गीं ओढुनि नेई जरी मुराला गांव,
केवळ सगुच्या चतुर हुशारीवरती चाले नाव.
सूख हेंच कीं सगुला होतें दिवस लोटले कांही,
मानाजी या नव आशेने दुःखें विसरुन जाई.

दिवस सुगीचे सरले, आता फार उन्हाळा तावे,
उघड्या नाङ्गरलेल्या रानीं मृगजळ मोहक भावे.
माय मुराची गेली त्याला पुरें लोटलें वर्ष,
घरीं जनाच्या तोण्डावरला आज मावळे हर्ष !
कालपासुनी सगुच्या जीवा नव्हतें चैन जराही,
उदासवाणीं चित्रें मागिल गेलीं पुढुनी कांही.
आठादिसां जों मुरार गेला होता व्यापाराला,
घोडेशर्यत खेळुन नुकता पुण्याहुनी तो आला.
मनास त्याच्या आज वेदना जाळित होत्या कांही,
चित्र मनाचें भेसुर त्याने परी दाविलें नाही.

दिवस साजरा होउन, झाली जखम मनाची ओली,
तों तान्ह्याच्या नवरुदनाने भरली सगुची खोली.
औदास्याचे ढग मावळले; प्रफुल्ल हृदयें झालीं,
‘ नातू झाला मानाजींना ! ’ —हळूच वाणी आली!
मुरार धाला आनन्दाने मुग्ध आंतले आंत,
प्रेम बहरलें नवाङ्कुराचा गोड वाहतां वात.

अज्ञ जिवाला माहित नसतें परी, अरेरे ! कांही,
एक उडविते रङ्ग लाट, तों दुसरी उडवी लाही.
एक खेळते नौकेभवती, अन्य चालते वाट,
एक हासवी, दुसरी बुडवी येउन पाठोपाठ.
फूल निरामय रम्य हासतें केवळ आनन्दाने,
कीड खालुनी मार्ग चालते खाण्याच्या रोखाने.
पुलकित होतें सुवर्णतेजें जेव्हा वसुधाराणी,
तिमिर येतसे मन्द मागुती, करण्यातें धुळधाणी !
एक एक दिन पाउल पुढती टाकुनि चाले जीव,
परि न कळे की काळपुरीची जवळ करी तो शीव !
क्षण विभावाला सौख्य गणावें आणि रडावें अन्तीं,
हसतां हसतां मोरासम कां मग न वाटणें खन्ती ?

मुरार रमला आनन्दाने पुत्रोत्सवाविभवांत,
‘ वीस हजारीं गोता बसला ! ’ कळलें व्यापारांत—
गोड बोलुनी ज्यांनी केलें मुक्तकण्ठ गुणगान,
मोहमयीचे स्वार्थी ऐसा गळा कापिती छान !

धक्का बसला ! हादरलें मन ! हृदयीं झाला खिन्न !
गुणगुण ऐकुनि मानाजीचें हृदय जहालें भिन्न !
तळमळलें मन, खळबळ झाली हृदयीं वारंवार,
उदासवाणा बसूं लागला रात्रंदिवस मुरार !
यापरि महिने चार लोटतां आला श्रावणमास,
आकाशांतुन पडूं लागली जळमोत्यांची रास.
केव्हां पिवळें ऊन पडावें जळबिन्दूवर पानीं.
झाडावरती अङ्ग चोंचिने झाडावें विहगांनी.
पहिल्यापहिल्या रम्य पिकांनी हिरवळलेलीं रानें,
डुलूं लागलीं वाऱ्यासङ्गें मङ्गल आनन्दानें.
खळखळ वाहुन ओढे नेती तासामधली वाळू,
तटिंच्या फुलल्या रम्य कण्हेरी; फुटले सुन्दर वेळू.
कांठे कोंठे अम्भेरीच्या रानीं नाचत मोर,
केका गाउन, वर आकाशीं बघती नीट समोर.
खडकामधुनी एकसुरानें गाती ओढे गाणीं,
शेतकऱ्यांच्या मुली गुम्फिती रानफुलांची वेणी.
निसर्ग अपुले तेच पूर्विचे खेळूं लागे खेळ,
मुरार मित्रांसङ्गें पहिल्यापरी घालवी वेळ.

आज पातली नागपञ्चमी ! घेउनि बाळ हिरूला—
सगुणा जाउन आली होती नुकती बहिरोबाला;
बाळ गोजिरें घेउन बसला माण्डीवर मानाजी,
टक लावोनी त्यावर रमला खोल विचारामाजीं.
डोळां पाणी तोंच सांठलें ! हळुच सगूला बोले—
'पोर येवडं पगुन् रावबा असते जर का गेले—!'

तोंच दाटुनी गहिंवर कण्ठीं, भरून आला ऊर,
शब्द थाम्बले, वाहुं लागले अश्रुबिन्दुचे पूर !
मुरार खालीं पाहत राहे; सगू रडाया लागे,
तुटक्या शब्दीं पिता मनोगत अपुलें तिजला साङ्गे.
' लई ग्वाड ह्यो हिरू ! येवडा जाते पगुनीश्यानी–!
नशिब कुणाचं कुनी पगितलं !···जालं सपनावानी !
करुना न्हाई देवाजीला आली अम्ची कांहीं···!'
पुन्हां थाम्बला, शब्द एकही वदनीं फुटला नाही.
एकवार तो हिरू–सगूच्यावरती फेकी दृष्टी,
मुराकडे मग बघतां दिसली भेसुर त्याला सृष्टी.
तीव्र वेदना आंतुन कांही अन्तर करिती खाक,
तोंच वाटलें अज्ञातांतुन कुणी मारली हांक !
एकाएकीं सगुणेजवळी देउनि करिंचे मूल,
आम्बराइच्या घरास गेला, होउनि आंत मलूल !

नागपञ्चमी सण मौजेचा, दङ्ग जहाले सर्व
मुरारसदनीं जणू उदेलें आनन्दाचें पर्व.
एक हिरूच्या जीवाकरिता हौशी केल्या नाना,
नव्या सणाचीं दिलीं बक्षिसें त्याने किती जणांना.
अजून 'बाबा' आले नव्हते अम्बेराईहून.
म्हणून सगुणा अधीर झाली, व्याकुळ मन होऊन.
तोंच गडी कुणि सांगत आला 'मालक न्हाई येत !
डोकदुकिनं त्ये पडल्याती वाडुळचं छपरांत !'
धडकी भरली सगुणाहृदयीं ! काम सुचेना कांही,
आवरुनी ती परी पसारा, करी निघाया घाई

तशी उपाशी सगुणा गेली, जेवण घेउन त्याला,
गाडी जुम्पुन मुरार गेला तिजला पोचविण्याला.
वाटेवरती कुणीं बसविले नाग मातिचे कोठे,
कुणीं चढविले कडुलिम्बावर झोके मोठे मोठे.
तालिमबाजी खेळ चालले कोठे कोठे कांही,
भव्य शिळेला कुठे काकडी पेलुनि धरुनी राही.
'चला ग बाई वारुळाला' कुठे घोळका गाई,
आर्त मनाला सगुच्या यांतिल दिसलें न परी कांही !
छपरामध्ये सगू पित्याला जाउनि आधी पाहे,
अन्थरुणावर डोळे झाकुनि बाप पडूनी राहे.

डोकें दुखतां दुखतां आंता चढला भलता ताप,
जेर होउनी पडला होता मुग्धपणाने बाप.
गिळून टाकी सर्व वेदना सोशिक त्याचा जीव,
सगुला पाहुन नयनीं सांठे जलरूपाने कीव.
परि अश्रूंना ओघळण्याला त्याने न दिला वाव,
लागूं न दिला त्याने अपुल्या मुग्ध मनाचा ठाव.
हात लावुनी अङ्गाला तों सगुणा बोले त्याला,
'येरवाळि का कुनीं धाडलं न्हाई कळवायाला ?
कां म्हुन आला हकडं बाबा ?···काय ताप हा देवा !
चेपु डोकसं ?···घास दोन तर माज्या हातुन जेवा !'
ओठ हालले मानाजीचे बोलायातें कांही,
परि डोळ्यांनी नुसत्या देई होकाराची ग्वाही.
हिरूस घेऊन बसला होता मुरार पाठीमागे,
शिलोजिच्या हळुवार मनाला अघोर चिंता लागे !

घास सगूने तोण्डाजवळी नेतां बोले बाप,
'अजुन उपाशी पोरी?' —लागे तों कसलीशी धाप !
डोळ्यांमधले अश्रू अपुले तो दाबाया पाही,
पाणी जिरुनी तेथ, सगूच्या नयनीं येउन राही.
मानाजीने तळमळ केली व्यक्त न कांहीएक,
डोळां पाणी आणुन भरवी त्यास लाडकी लेक.

सूर्य टेकला अस्तगिरीवर; वाढू लागे ताप !
भिऊन हृदयीं सर्व राहिले तिथेच आपोआप.
दिवस यापरी चार लोटले चिन्तेचे, भीतीचे,
पुढचें पाउल दुखणें पाहून थरके हृदय सतींचे !
मित्र शिलोजी क्षणहि न त्याला सोडून गेले दूर,
परस्परांचे कितीकदा तरि भरून आले ऊर.
मुरार जाउन येउन राहे; तरि सगुणेशीं कांही—
खळखळणारी तळमळ मनिंची बाप बोलला नाही !
दिवेलागणी झाली ! कोणी नव्हते आसोपास,
सगू-शिलोजी-मानाजीचे ऐकूं येती श्वास !
मन आवरुनी धीर धरूनी मानाजी तों बोले-
'सगू ! मुरारी कुटं हाय ग?' डोळे झाले ओले.
येतिल आता बरं ! वाटतं बरं अता ना बाबा?'
सगुच्या प्रश्नें दुखूं लागला तद्हृदयाचा गाभा.
मेघ तरळती जळभाराने ओथम्बुन आकाशीं,
तसे तरळले भाव अश्रुंनी भिजुनी नयनाकाशीं,
जळ डोळ्यांतिल आंत जिरेना एकवटूनहि शक्ति,
तरळ आसवें—नव्हे, गळाली परस्परांची भक्ती.

दुःख गिळूनी मानाजी परि बोले धीर करून,
'पोरी, समदं तुला साङ्गतों ! मन ह्यें जाय भरून !
रडूं नग ! तू लई इचारी, हुशार, शानीसुर्ती;
सङ्गत अमची तुला लाभली एक इसा तर पुरती.
अता वाटतं तुला हिरूला डोळे भरुन पगून–
जावं, पोरी मुरारसङ्ग मन माजं बोलून !'
जरा थाम्बला ! अडखळला—तों मुरार आला आंत,
येउन बसला जवळ; जाहलें क्षणभर सारें शान्त.
डोळां पाणी आणुन कुंथत थकलेल्या वाणीनें–
उघडें केलें हृदय आपुलें अखेर मानाजीने–
हृद्वीणेची तार अश्रुंनी भिजतां थिजला सूर,
थाम्बथाम्बुनी बोले, उठतां मनामधे काहूर.
'मुरार ! आमी पडलों ! आता देवावरती भार !
जगनं इथलं सरलं ! न्हाई येळ ऱ्हाइला फार !
यात्रा सरली, उगिच कशाला गुतवूं साङ्ग सराई !
जिमिन जकडची तकड आता खण्डाची ही जाई !
कुनी करावा शोक फुका अन् कसला, कोनापायीं !
रडूं नग तू सगू···!' थाम्बला, शब्द खोल तों जाई.
सर्वाङ्गांतिल खेचुन शक्ती पुन्हां एकदा बोले–
'उगी उगी तू पोरी !'—भरले आणि तयाचे डोळे.
'मुरा जिवाची ग्वाष्ट साङ्गतों एकच आता, ऐक,
रागा येऊं नग ! चुका तूं केल्या मागं कैक.
पैसा गेला लई तुजा पग् ! दिवस कठिन ह्ये आलं,
गांव गान्जलं पैक्यापायीं ! जग ह्ये दुबळं जालं.
शेतकऱ्याला आन मिळेना कष्टुन, शेतामन्दीं,
कितेक मेले कटून, केवळ बुडल्या कर्जामन्दीं !

किती पोरगा नशिबाचा तू, गुनी सगू लइ माजी !
अजुन खेळते लक्षिमि होउन तुमच्यावरती राजी !
लइ नशिबाचा ! लइ नशिबाचा मुरार तू या गांवीं !
पन् ही उधळन् सोड अता पग, तोडिल एका घावीं !
किति घालविला पैका, तुटतो मुरार माजा जीव;
मालक आता तुजा तूच पग् ? येत्ये लइ लइ कीव !
सगुला आनिक तुज्या हिरूला पगून फुटते छाती,
मुरा, सगूच्या सौसाराची तुज्याच दोरी हातीं.
हिऱ्यासारकं पोर हिरू ह्यं काडिल अपुलं नांव,
पोर केवडा तालिवार तू ! न्हाई का ह्ये ठावं ?
खराब असल्या वागनुकीनं जाइल सारी कीर्त !
पैक्यावांचुन कुनी न देतो कुना फुकाचं तीर्त !
जीव तुजा लइ सगुनेवरती, पिर्त जिवाची भारी,
सगुना माजी ! सगुना माजी—!' गहिवरली तों स्वारी !
झरझर झरझर डोळ्यांतुन तों गळले अश्रूबिन्दू,
सगुणेचा तर खालीवरती हेलावे हृत्सिन्धू.
मान खालती घालुन बसला मुरार होता मुग्ध,
अनुतापाने किंवा न कळे झाला होता दग्ध !
गभीर पसरे रात्र भोवती आम्बराईचे रानीं,
प्रशान्ततेने ध्वनी दुणावे कमण्डलूचा कानी.
दीर्घ उसासा टाकुन बोले—'उदास का म्हुन् व्हावं ?
शेतीभाती अपुन आपुलं घरचं काम पगावं.
मुरा परानावांनी जपली पग ही अम्बेराई,
समदी माजी तुजीच माया, तूंच जिवाचा भाई !

लई उदळला मुरार पैका सूद जरा धर आता,
देवा भ्यावं, त्येच्यावाचुन न्हाइ पिर्तीचा दाता.
मुरार ! देवा सुमरुन आता शिपत घेऊन साङ्ग,
' आम्बराइला जपन् जिवाच्या पल्याड तुमच्या मागं !
कसा बि आला वक्त तरी मी न्हाई ती इकनार !
तितंच राबुनश्येनी माजं राकिन मी घरदार !
मुरा शिपत् घे ! म्हाताऱ्यावर नग रागाला येऊं.
सरलं अमचं तुला बोलनं ! निरोप आता घेवूं ! '
वदनीं शान्ती-समाधान तों दिव्य चमकलीं कांही,
एकमनाने डोळे लावुन मुरार पाहत राही.
मनांत ठसले मानाजींचे बोल असे बिनमोल,
छटा मुखींची साङ्गे की ते हृदयीं भिनले खोल.
परन्तु ' आला वक्त तरी मी न्हाई ती इकनार ! '
शपथेच्या या शब्दांनी तो हसला तालेवार.
परि भोतीच्या गभीरतेने पाळाया उपचार,
उकळी दाबुन त्याच्यासाठी बोले शपथ मुरार.
शपथ ऐकुनी मानाजींचें गाहिवरलें मन भारी,
अथाङ्ग शान्ती चमकत होती वदनीं परि खुलणारी.
मुरार-सगुणा-हिरूवरी तो क्षणभर दृष्टी लावी,
अन्य दिशेला मग ती वळवी,लिखित वाचुनी भावी !

दृष्टी ठरली तोंच शिलोजींवर, बोलाया कांही,
आर्त मनाची प्रेमळ इच्छा मुकेपणानें पाही.
ओठ हालले ! इकडे तिकडे मानाजी मग पाहे
आणि जरासा डोळे मिटुनी स्वस्थ पडूनी राहे.

औषध आणाया तों कांही सगुणा गेली दूर,
गोन्धळुनी मग हळूच गेला पाठोपाठ मुरार!
गहिवरलें मन मानाजीचें! मग मित्राचा हात–
धरुनि उराशीं प्रेमळतेनें कुन्थत बोले मात :
'शिळू! असूं··दे··लोभ··!' दाटुनी आला कण्ठ भरून,
परी उमाळा दाबुन बोले निमिषाने विनवून--
'अम्बेराई आन सगू ही तुजी ! अता संभाळ !
मुरार···येडा···नादी···! त्येचा हिरू गुनाचा···बाळ !
समद्यावरती मुरार आनिल कोन्या येळीं घाला–!
शिळु तूं मैतर एक जिवाचा सगुला वाचविन्याला !
पोर गुनाची···तूच···जिवाचा !'–बोलवलें मग नाही.
गाळित अश्रू त्यास शिलोजी अभङ्ग वचनें देई.
समाधानुनी मानाजीने पुनरपि धरिला हात,
मुरार-सगुणा जवळ बैसलीं तोंच येऊनी आंत;
औषध करितां पुढे तयाने केला अडवा हात,
उशाखालुनी काढुनि कांही धरि हृदयाशीं तात.
हळूच देई मग तें सगुला; नयनीं आणुनि पाणी–
'तुज्या···आइचं···सगू, डोरलं!···ह्यं घे '–थाम्बे वाणी.
धरुनि उराशीं लेणें सगुणा, हृदयीं तों गहिवरली;
गभीर शान्ती पुन्हा पित्याच्या विलसे नयनांमधली !
ओढ लागुनी आंतिल तेजा क्षणभर डोळे मिटले,
करी ध्यान तो वाटे, कारण ओठ जरा पुटपुटले.
डोळे झाकुन पडला त्याला एक लोटला तास,
लक्षण नव्हतें ठीक आज हें ! खुटली त्यांची आस

तोंच लोचनें उघडुन बोले, भ्रान्त भाषणीं खोल–
'किरन् पगा ह्ये अम्ब्यावरती !किरन् पगा !'–हे बोल.
तरळुन डोळे सगू-मुरारावरती बोले तेंच,
'सार दूर त्यो पडदा ! ' बोले विनवुन हलक्यानेच.
छप्पर-दारावरचा पडदा मुरार सारी दूर,
मानाजीची आम्बराइवर दृष्टी झाली चूर !
तेवत होता चन्द्र अम्बरीं; झोकुनि किरणें खाली,
आम्बराइला दिव्य रुपेरी शोभा होती आली.
धावत होते इकडुन तिकडे कांही काळे मेघ,
भिर भिर वारा घोंघावूनी, घुमवी अपुला वेग !
मागेपुढती डुलुनी शेतें, सळसळ वाजति पानें,
विश्वात्म्याची गभीर शान्ती सेवित होती रानें.
डोकें ठेवुन माण्डीवरती सगुऱ्या, वळवुन मान,
क्षणभर रमला आम्बराइवर बाप लावुनी ध्यान !
तोंच 'किरन् ह्ये पगा ! किरन् ह्ये···!' पुन्हां बोलला खोल,
आणि वेळुच्या मानाजीचा गेला कायम बोल !

काळा ढग तों येऊनि राहे नभांत चन्द्राआड,
आम्बराइचें तेज लोपुनी मलूल झालें झाड !
वारा पडला ! स्तब्ध जाहलीं शेतें थाम्बुनि डोल !
भयाण शान्ती विरवुन टाकी रातकिडयांचे बोल !
मात्र एकला समचित्ताने कमण्डलूचा ओढा–
सुस्वर आपुला धीटपणाने छेडित होता थोडा !

* * *

बहार ७ वा

शापवाणी

अमृतवाणिनें ज्यानें दिधला जनहृदयास विसावा,
कोळपलेल्या जीवलतेला सौख्यचन्द्र जो व्हावा;
दुःख आपुलें दूर सारुनी जनहृदयें जो सान्धी,
आणि रेशमी प्रेमरज्जुने कायमचीं जो बान्धी;
नवल कशाचें, कुणी गाळले अश्रू त्याच्यासाठी,
किंवा दर्शन शेवटलें जर घ्याया जमली दाटी ?
मानाजीच्या दहनविधीला गाव लोटले दोन्ही,
कमण्डलूने पुरांत नेली राख झणी वाहोनी !
शोकसागरीं अघोर बुडली मानाजीची लेक,
वेळिं-अवेळीं करूं लागली उष्णाश्रूंचा सेक !
आयाबाया तिला साङ्गती समजुन परोपरीने,
व्याकुळ होउन मुरार घाली समज आपल्यापरिने.
परि न थाम्बला उष्णाश्रूंचा डोळ्यांमधला पाट,
धावत होता काळ निरामय; गेले महिने आठ !

चैत्रपालवी डवरुन गेली तरुवर ठायीं ठायीं,
आम्रफळांनी वेळूमधली भरली राई राई.
बान्धावरच्या रानगुलाबांवरी कळे मोहरले,
सुगन्ध भरिती हवेंत वारे मोगरवेलीवरले.
फान्दीफान्दीमधुनी गाई गीत कोकिळा गोड,
मन्द सुरांनी ओहळ त्याला देई अपुली जोड.

पाण्यावरलीं हिरवळलेलीं पिकें डोलतीं रानीं,
तिथेच घुमलीं शेतकन्यांचीं गाणीं मधुर सुरांनी.
सृष्टिसुन्दरी देऊं लागे नित्याचे निज पाठ,
आनन्दाने दङ्ग जाहला सारा कृष्णाकांठ.
परन्तु सगुणा-हृदयीं नव्हती समाधान वा शान्ती,
वाटे तिजला, ' ओहळ सारे निरर्थ गाणीं गाती ! '
कुठे विचारीं एकसारखें तिष्ठत तिने रहावें,
आणि गाळुनी अखेर अश्रू माघारी परतावें.
कधी हिरूला कुरवळतांना फुन्दावे हृदयांत,
वेळूवरती नजर लावुनी कधी रमावें शान्त.
व्रण जीवाचा परि न कुणाला सती बोलुनी दावी,
डोळे लावून हवेंत वाची लिखित आपुलें भावी.

व्याकुळ झालें मुरारचें मन जरि पडत्या काळांत,
कृतींनी अपुल्या तरि तो लागे रुतावया गाळांत.
प्रथम जिवाला अवघड वाटे मानाजीच्या मागे,
परन्तु सत्ता त्यास आन्धळी हळू कराया लागे.
स्वातन्त्र्याने उद्धरिले जन कितीक नेउनि वरती,
मुरारच्या परि सेसारा ये कधि न तयानें भरती.
स्वैर मनाला गमेल तिकडे वाहत त्याने जावें;
क्षणिक हासऱ्या लहरीवरती तरलपणें नाचावें.
स्वैरपणाने अशा, मुराचा जाउं लागला आब,
स्वेच्छाचारी स्वातन्त्र्याला कोण मागतो जाब ?
राजरोस तो घोडेशर्यत खेळायास पुण्याला-
मित्रासङ्गें जाई आता, बघुनि न अधिकउण्याला.

विचित्र असल्या नादीं, कायम पडे खिशाला भोक,
त्याच्या जीवावरती चाले मित्रगणांचा झोक.
विवेकशक्ती जागी झाली जेव्हां उद्वेगाने,
मित्रगणांनी तिला निजविली मदिरेच्या पानाने.
कधींमधींची मौज लागली व्हाया दरमासाला,
दरमासाची कधी पन्धरा, केव्हा आठ दिसाला !
गांवामधले कुणी कडेचे पोहुन बघती मौज.
दिलदारीवर कुणी घालिती घाला, आणुन फौज.
तळमळणारे कुणि वेळूचे, कोणी अम्भेरीचे,
वडीलकीचे शब्द सांगती स्नेही आजवरीचे.
सगुणेची तर साङ्गुन थकली दुखावलेली वाणी,
डोळे झाकुन, मुरार राहे ओढत अपुली घाणी.
तीनच गेलीं वर्षे, सरलें द्रव्य आणखी पैसा,
कुबेरधन ही पुरेल का, कुणि वाहत जातां ऐसा ?

वैभवकाळीं जिने सुखावें आनन्दूनी जीव,
आपत्काळीं उद्भवमात्रें तिच्याच भरतें हीव.
वैभवकाळीं फिटे पारणें बघुन जयाला डोळां,
आपत्काळीं तदवलोकने उठतो पोटीं गोळा,
वैभवकाळीं चालुनि येतां, जी वाटावी गङ्गा,
आपत्काळीं तिने गाठतां आग लागते अङ्गा.
वैभवकाळीं प्रेम जयाच्या भेटीसरशीं दाटे,
आपत्काळीं दर्शनमात्रें सलती त्याच्या काटे.
पुत्र जाहला सुरूप दुसरा सगुणेला जों आता,
मुरार-जीवा क्षणभर वाटे असेंच, वैभव जाता.

परि आईची निर्मळ माया कधि ही ढळणें नाही,
हिमालयासम थोरपणें ती सन्तत निश्चळ राही.
उलट, आतपें पुत्ररवीच्या वितळाया ती लागे,
शुद्ध जळानें हृदयामधली गङ्गा भरुनी, भागे.
सगुणेवरलें प्रेम तयाला एकसारखें ओढी,
आणि वाटली केरूविषयीं नंतर त्याला गोडी.
ऋण काढोनी सणास केली मुरारने सुरवात,
काळ उलटला ! कोणाचा मग कुणी धरावा हात !

ग्रीष्मर्तूचें ऊन कडकलें कौलारावर फार,
उठुन धुरोळा, कधीं दुपारीं ये वळवाचो धार.
भासूं लागे घरीं हलाखी, होउन ओढाताण,
तळमळ होउन सगुला घडलें रोज अश्रुचें स्नान.
संसाराला विटुनी लक्ष्मी घेइ काढता पाय;
सगू बिचारी होत चालली रात्रन्दिन असहाय !
डोळा ठेवी कुणी घरावर, कुणी खिलारांवरती,
स्वार्थबुद्धिनें कुणि शेतावर कारि कर्जाची भरती.
नजर स्वार्थी अम्बराईवरी कुणाची खिळली,
पापी दृष्टी दुष्ट कुणाची सगूकडे ही वळली.
जो तो अपुल्या योग्य सन्धिची पहात होता वाट,
दुर्दैवानें सर्व शत्रुंनी त्यांत पुरविली पाठ.
नाङ्गर विकला त्याने गेल्या रङ्गपञ्चमीसाठी,
आणि कराया चैन, जमविली मित्रगणांची दाटी.
अनेक केले रंग तयाने उसना आणुनि पैसा,
गांवकऱ्यांनी मौज उडविली, बुडवुन त्याला ऐसा !

सुटे कासरा; कोण उतरणीवरी आवरी गाडी ?
महापुरांतुन वांचविण्याला दावी कोण धडाडी ?

अवर्षणानें दुष्काळाची पडली पुरती छाया,
हात मारुनी कुळें लागलीं मुरारला बुडवाया.
हळूहळू मग पैशासाठीं विकलीं त्यानें शेतें,
हपापलेले सजले त्याला पैसे द्याया जे ते.
पैशासाठीं, पोटासाठीं गहाण पडला वाडा,
हळूहळू मग गाडी, घोडा, मोट आणखी नाडा !
उरल्या सुरल्या आम्बराइचा जेव्हा थकला सारा,
अधिकाऱ्यांनी गुरें नेउनी आवरलाच पसारा !
सोडुन गेलीं गुरें, माणसें, वैभव, कीर्ती त्याला,
आपत्काळीं जैसा इमला सोडितसे जोत्याला !
अजुन न होई अम्बेराई विकावयाला धीर,
चिन्ताजालीं गुन्तुन गेला कधीं कधीं मग वीर.
गतविभवें हीं क्षणांत मिळवूं सोडत जिंकुन मोठी,
हिंमत ऐशी मित्रगणांनी नित्य घातली पोटीं;
हितशत्रूंनी स्वार्थ साधुनी चोरुन केले वार,
वेड्या असल्या आकांक्षेने मुरार बुडला पार.
यापरि वर्षें पांच लोटलीं उरला नाही थारा,
हिरु-केरूंना मात्र लागला दारिद्र्याचा वारा !

उरली होती अम्बेराई केवळ आधाराला,
विरङ्गुळा हा एकच होता सगुणेच्या जीवाला;

शिलोजिची पण अडचण होती मार्गावरती मोठी,
गावकऱ्याचे भाव परतले म्हणुनि येउनी ओठीं.
परन्तु जेव्हा घडावयाचें नसतें नीटच कांही,
कुयोग जुळती अमाप; काटे जमती ठायीं ठायीं.
'देवदेव' तों करावयाला रत्नागिरीच्या प्रान्तीं,
जाय शिलोजी पत्नीसङ्गें, मिळावाया हृच्छान्ती.
सर्व व्यवस्था सगूस साङ्गुन गेला जरि तो गांवा,
कसा कळावा स्त्रीबुद्धीला गांवकऱ्याचा कावा!
अम्बेराईवरी सारखा होता त्यांचा डोळा,
मोहविता मन मुरारजीचें, हळूं लागला दोला.
कुणी उठवुनी शहर पुण्यांतिल जङ्गी शर्यतहूल,
चेतविलें मन त्याचें, देउन वर मदिरेची भूल.
अम्बेराई--विक्रय आता व्हाया काय उशीर?
एकामागुन एक लागले पुढे यावया वीर.
मानाजीच्या थोरपणाची स्मृति कोणाला राहे!
मित्रगणांच्या लहरीवरती मुरारमानस वाहे.
धूर्त त्यांतले कुणी मुराला घेऊन गेले दूर,
गुप्तपणाने सवाल करण्यामाजीं झाले चूर.
कशास गेले दूर शिलोजी या वेळीं परगांवीं!
शपथ मोडते मानाजीची? कुणी तिज साम्भाळावी!
अखेर सरशी कुणी गेनबा नामें जरठें केली,
आणि मुराची अम्बेराई घरांत त्याच्या गेली!!
विक्रय होउन, मुरारजीच्या पैसे पडले हातीं;
दैव बोललें—'कळल्यावर हें, सगुने खावी माती!'

रवि अस्तवला ! काळया छाया अवतरल्या भेसूर !
किरकिर रडवा रातकिड्यांचा चालू झाला सूर ! १२७०
रात्र भासली घोर ! घरावर घुबड आरडे घू घू !
कोष्ट्यांमध्यें आवाजाने भ्याले चिमण्या-राघू !
वारा बोले-' अदृश्यांतली ही शापाची वाणी !'
लक्ष न देतां, कमण्डलू पण गात चालला गाणीं ! १२७४

* * *

बहार ८ वा

प्रीतीसाठी

आम्बराइचा हातामधला सुटतां पुरता बाण,
चरफडले जन अम्भेरींचे, गमावतां ही खाण.
उगवायाला सूड तयाचा, करावया धुळधाणी,
खेळायाला जुगार, गेले मुरास घेउनि कोणी.
आज पन्धरा दिवस जाहले जाउन त्यास पुण्यास,
हुरहुरुनी मन, सगुच्या जीवा लागे त्याचा ध्यास.
परोपरींनी शेजाऱ्यांनीं दिली टोंचणी तिजला,
पडत्या काळीं दुःखाश्रूनीं पदर सतीचा भिजला.
तिजभंवतीही जाळें आता विणूं लागले कोणी,
तिच्या स्थितीने समाधानले कोणी उल्हासोनी.
अजुनि शान्तले नव्हते चित्तीं तरिही भाईबन्द—
धिःकाराचें वचन बोलुनी मानिति ते आनन्द.
कशी कळावी तिची थोरवी, पार्थिव या क्षुद्रांना,
गुणगम्भीरा सती जाहली प्रिय जी देवाजींना !
दारिद्र्याची आग लागली जाळायाला पोट,
अब्रूखातर मिटले होते घट्ट सतीने ओठ.
वसनें सार्धी, घरकामाच्या भाण्ड्यावांचुन कांही,
अता सतीच्या पोराबाळां घरांत उरलें नाही !
सरलें सारें धान्य घरांतील; खावें आता काय ?
त्यांत शिलोजी गांवाहूनी आले नव्हते, हाय !

मुलांकडे ती पाहुन, अश्रू एकसारखे ढाळी,
जठराग्नीची आंत वेदना हाय ! हाय ! तों जाळी !
उपकारांचें उगिच कुणाचें ओझें आता घ्यावें,
कुणि पाहीना ढुङ्कुनही, मुख कोणा वेङ्गाडावें !
जळूं लागला जीव, उपाशीं दोन सोनुलीं बघुनी,
सुजले डोळे रडतां रडतां, पोटाशीं तीं धरुनी.
आजवरी जी कुठे न गेली, ही थोराची सून,
तिलाच आतां जाणें आलें, जातां दैव फिरून !
धीर धरूनी हळूच उठली योजुनि कांही बेत,
गहाण थाळी ठेवायाचा होता मनिंचा हेत.
पदराखाली घेउन थाळी हलकें आली दारीं,—
तोंच पुण्याहुन परतुन आली मुरारजीची स्वारी !

आनन्दाचा सागर हृदयीं उचम्बळोनि आला,
पतिला पाहुन आनंदाचा दारीं स्वर्ग उदेला !
धावत येउन तोंच हिरूने मिठी मारिली त्याला,
लडिवाळपणें शब्दांनी तो आळवि बाळ पित्याला.
पाहत राहे उभाच जागीं विस्मित केरू स्तब्ध,
पतिपुत्रांच्या मुखा न्यहाळी कुतुकें सगुणा मुग्ध.
चुम्बुनि बाळा वात्सल्यें तो घरांत गेला नीट,
कळलें मग की खायालाही घरांत नाही पीठ !
आम्बराइचा सारुनि पैका सारा, केविलवाणें—
आला होता परत घराला मुरार मुग्धपणानें !
शब्द न बोले जरी त्यांतले सगुणा कांहीएक,
डोळ्यांमधुनी चालू झाला तरि अश्रूंचा सेक.

परि मैत्रीची गात थोरवी धीर तिला तो देई,
आणि निघाला विश्वासाने आणायातें कांही.
रवि मावळला ! अन्धाराने भरली दुनिया सारी,
चारा घेउन पाक्षिगणांची परतुन जाय भरारी.
दिवे लागले घरांत आता साऱ्या अम्भेरींत,
खिन्नपणें परि मुरार होता उभाच अन्धारांत !
घालुनि कोणी धिःकाराचे जहरी घाव जिव्हारीं,
तोडुनि टाकी मुरास, येतां याचक म्हणुनी दारीं.
हाय ! लोटलें दूर तयाला, केली नाहीं कीव,
काळ उलटला पुरा ! मुराचा व्याकुळ झाला जीव !
मित्रांच्या या दुर्वचनांनी मुरार होउन विद्ध,
आल्यापायीं परतुन गेला, होउनिया हतबुद्ध !
हिरवें पिवळें दिसूं लागलें त्याला अन्धेरीने,
हृदय दाबुनी धरी, गांठलें तोंच पुन्हा घेरीने !
रस्त्यामधल्या वडबुन्धाला जरा टेकला मागे,
भिरभिर डोकें हवेमधे तों भ्रमण कराया लागे !
जीवित झालें त्यास नकोसें, दिसतां चारित समोर,
अन्धारीं तों बाळें दिसलीं पुढे उपाशी, घोर !
झर झर झरले अश्रु ! घराला ओढुनि नेती पाय;
थबकत चाले! मधे हुन्दका देउनि, वदला 'हाय'!
पुन्हा एकदां खिसा आपला चाचपुनी तो पाहे,
एकच पैसा सर्व धनांतील आता हातीं राहे.
गुङ्गत नकळत दारीं आला, होउन हृदयीं खिन्न,
वळचणीस तो उभा राहिला, हृदय होउनी भिन्न !

मनांत बोले, ‘ काय सगूला जाउनश्येनी साङ्गूं ?
आन मागनं अता कोनचं पायांपाशीं मागूं ? ’
तोंच येउनी सगुणा दारीं डोकावी बाहेर,
सहज दिसे तिज अन्धारीं निज जीवाचें माहेर !
हळूच मारी हाक तयाला मुरार गेला आंत,
भाव उमजलों परस्परांचे दोघें मुग्धपणांत.
सान्जवात तों कधिच घराची होऊन, बाळें दोन्ही–
भाकर खातां, खातां आलीं साङ्गत आनन्दोनी.
मनांत बोले–‘ भाकरीस का यावें इतुकें मोल,
कीं बाळांनी त्यांतच द्यावा स्वर्गसुखाचा डोल ! ’
दृश्याने या मन निवलें क्षण आणि पेटलें पूर्ण,
धोरण पाहुनि सगुणेचें तर शतधा होय विदीर्ण !
बळें बळें तो तिच्या हातची भाकर खाई थोडी,
हीनपणाच्या या संसारीं त्यास न वाटे गोडी !
कितीक केले प्रश्न सगूने मूक परी तो राहे,
करपुन जाई आत कशाच्या तरि तळमाळिच्या दाहें !

दीर्घ उसासे टाकित बसला येउन तो सोप्यांत,
स्नेहाभावीं दीप मिणमिणे वरती कोनाड्यांत !
पडली होती तोण्डावरती कोनाड्याची छाया,
अन्धाराने पूर्ण घेरिलें होतें बाह्य जगा या.
अन्धाराचें राज्य माजलें अघोर त्याच्या हृदयीं,
उभी राहिली समोर वृत्ती मित्रगणांची अदयी !
तोच वाटलें मानाजीची बोले येउन मूर्त–
‘पैक्यावांचून् कुनी फुकाचं कुना न देतो तीर्त ! ’

हृदय करपुनी, दीनपणाने खाली लवली मान,
दारामधल्या तों फकिराचें कानीं पडलें गान- १३६८

२ पैसा

[गज्जल]

भाई, जगांत सारा पैसाच एक प्यारा,
पैसा असे जिवाचा स्वर्गापरी निवारा ! १
पैसाच दिव्य दृष्टी, पैशांत सर्व सृष्टी,
पैशांत अश्रुवृष्टी, स्नेहाळ भाव सारा ! २
पैशामुळेंच ताई, पैशांत बापमाई;
पैसाच मित्र, भाई, पैसाच पुत्र दारा ! ३
पैशांत शील, शक्ती, सौन्दर्य, धर्म, भक्ती,
पापामधून मुक्ती, पैशामुळें दरारा ! ४
पैशामुळे जिव्हाळा, पैशास पुष्पमाळा,
पैशामुळें स्तुतीची ये थोरवी अगारा ! ५
पैसा असेल त्याची माती सुवर्ण होई,
पैसाच येथ नीती, वा कीर्तिचा नगारा ! ६
'हातीं असेल पैसा, या तोंवरीच बैसा !'
श्रीनेच थोर ऐसा केला असे पुकारा ! ७
पैसा नसेल त्याने कां हें जिणें शिणावें !
हा धर्म, कायदा हा; पैशाविणें न थारा ! ८

नाग बिळांतुन सळसळ येई मोहुनिया पुङ्गाने,
मुरार तैसा बाहेरी ये गाण्याच्या गुङ्गीनें ! १३७०
हृद्भेदक तें सत्य ऐकुनी गज्जलगीतांतील,
जीव होउनि व्याकुळ त्याचा खचूं लागला दील.

उभा राहुनी जोत्यावरती क्षण अपुल्याशीं डोले,
तळमळुनी मग, कृतज्ञतेने फकीरास तो बोले–
'गानं किति ह्यं ग्वाड फकीरा, लाकाचं त्या मोल !
पुना पुना म्हन् पगू, जिव्हारीं भिडलं माझ्या खोल !'
फकीर लागे पुन्हा गावया; तोही एक मनाने,
दारापुढती ओठ्यावरती गुङ्गत राहे गाने.
अनुभूतीने पटलें होतें सत्य मना भरपूर,
गीत सम्पतां घळघळ आले डोळ्यांमधुनी पूर !
कन्दीलाचा उजेड थोडा पडला तोण्डावरती,
आणि मुराच्या नयनांमधली दिसे फकीरा झरती.
आवरुनी मन, पुटपुटला तो—'लाकाचं त्या मोल !
खरं हाय ह्ये'!– हात तयाचा खिशांत गेला खोल.
एकच होता पैसा, देउन तोही बोले त्याला—
'लाकाचं या मोल दिडकिला ! देतो पन् ही तुजला' !
पैसा घेउनि, दुवा देउनि फकीर गेला दूर
मुरार राहे तिथेच, लागुन जीवाला हुर्हूर ?
सभोवताली दाट माजलें अन्धाराचें रान,
निजलीं शेतें; पेङ्गत होते तारे थोर लहान.
भेसुर सृष्टि खद्योताचे दांत विचकुनी दावी,
भयाणतेचीं भेसुर चित्रें मुरास दिसलीं भावी.
गज्जलगीतामधले कानीं अजुनी घुमले सूर,
भोवतालची काळी राई दडपुन टाकी ऊर !
आणि खळखळा–'प्रीती म्हणजे यज्ञ '–गात हें गान
कमण्डलूचा ओढा चाले, पूर्ण विसरुनी भान !

* * *

बहार ९ वा

कसोटी

सगुणेनें हें पाहुन त्याला हलुच मारिली हाक,
दचकुनि, गेला घरांत आणि तो, वाटुनि कांही धाक.
आंत काम्बळ्यावरती पडला, व्याकूळ होउनि फार,
सरत्या रात्रीं झोप न आली, जाळी एक विचार-
'हाय ! दुकवली पिर्त जिवाची ! दोन सोनुलीं माजीं !
जळलं सोनं हाय ! कोळसं आलं हातामाजीं !
करूं सुखी मी कशी सगूला, सुखवूं काशिं हीं पोरं ?
आग लागली ! आग लागली हाय जिवाला घोर !
तोण्ड कुनाला ह्यें दावावं ! गेलं माजं नांव !
फुलं येचिलीं ततं गोवऱ्या येचाया का ऱ्हावं ?
सगुना भाजी ! पिर्त जीवाची-दोन सोनुलीं माजीं !
नगं नगं ह्ये गाव ! चलावं कुटं तरी का आजी ?
खिनभर आता नगं राहानं जावं परमुलकाला !
सगुच्या पिर्तीसाठीं जावं निघुनी का मुमईला ? '
विचार येतां शेवटला, तो चमके फार मनांत,
गतजीवन तों उभें राहिलें समोर अन्धारांत !
यज्ञ जिवाचा करावयाला प्रीती शिकवी त्याला,
उद्योगाला जायाचा तर निश्चय त्याचा झाला.
पहाट झाली तरी अजूनी बघुनी त्याला जागा,
प्रश्न विचारी सगू-'जिवाला काय जहालं साङ्गा !'

पुनः पुन्हा ती तेंच विचारी; करुनी त्याने धीर—
निश्चय मनिंचा साङ्गितला; तिज लागे हृदयीं तीर !
शीतळ सुखकर वाहुं लागले झुळझुळ वारेझोत,
एकामागुन एक नभींची विझूं लागली ज्योत.
उदयगिरीवर मोहरला तों अरुणाचा अनुराग,
झाडांमधुनी चराचराला येऊं लागे जाग.
घरटें सोडुन जो तो जाई उद्योगाला दूर,
सगुणा-हृदयीं परी माजलें दुःखाचें काहूर.
आळवुनी ती पतिला निश्चय सोडुनि द्याया साङ्गे,
'इतंच राबा शेतामन्दी !' हेंच मागणें मागे.
अम्भेरीला आणि जनांला कायमचा जो विटला,
काय शिणावें जीवित त्याने, संशय जेथें फिटला ?
शिलोजिचीही भेट घ्यावया नुरली त्याला आस,
आजच रात्रीं निघावयाचा निश्चय ठरला खास.

परोपरींची करुण विनवणी पटली नाही त्याला,
उत्सुक नव्हता शेतामाजीं मुळि तो राबायाला.
मानाजीच्या शपथपूर्तिचा आठव सगुणा देई,
अढी न सुटली; अपमानाचें चित्र पुढे तों येई !
शिलुकाकाला परतायाला दिवस राहिले थोडे,
तरी मुम्बईकडे मुराचें चित्त सारखें ओढे.

पैसाअडका जवळ न कांही, तरि निधड्या छातीने,
उद्योगाला जाया सजला, घालवितां प्रीतीनें.

पाहुनिया हें, सगुच्या बसली मनास मोठी भीती,
प्रीती वदली ‘ काय करावं ?’– चिन्ता उपजे चित्तीं !
कोळपलेल्या अखेर हृदया सुचली एकच तोड,
तिला मुराच्या प्रीतिवांचुनी नव्हतें कांही गोड.
मानाजीच्या प्रेमळतेची खूण ‘डोरलें’ एक,
मायस्मृति ही जपून ठेवी विश्वासाची लेक;
आजवरी जें सन्मानूनी जपलें जीवापाड,
करणें आलें तें हाताने आता दृष्टीआड !
हाय ! जिवाच्या तीव्र वेदना कुणा साङ्गणें काय !
विकावयाचा धीर न होई अबलेला असहाय !
परन्तु पडला तिच्या जिवाला चहूंकडूनी पेच,
मूर्त पित्याची उभी राहिली डोळ्यांपुढती तोंच.
नजर मूर्तिवर वरती लागे; अश्रू त्यांतुन खाली-
एकामागुन एक निसरले'सरसर येउन गालीं !
‘रडूं नग तूं पोरी ! माजं इकुन डोरलं टाक !’
वाटे तिजला मूर्त बोलली, हळुच मारुनी हाक.
स्वप्न लोपलें पुढलें ! सगुणा भानावरती आली,
प्रीतीसाठीं निष्ठुर कर्तव्याला सिद्ध जहाली.

सायङ्काळीं घरांत होतें चार जणाचें अन्न,
मुरार बैसे हिरु-केरूंना सङ्गें घेउनि खिन्न.
ब्रह्माण्डाची भेसुर चिन्ता गेली डोळ्यांपुढुनी,
उष्ण आसवें अङ्गावरती ओघळलीं कढकढुनी.
‘कसं व्हतं अन् कसं जहालं !’ अपुल्याशीं तो बोले,
क्षण मोहाने ‘जावं ! न्हावं !’ ऐसें मन आन्दोले.

तोंच सगूने मुळि न जेवतां, अपुला बान्धुनि शेर,
जिवाहुनी प्रिय मुरास दिधला, संयमुनी मन थोर.
मुरा निघाला ! पुनः एकदा तिनें विनवणी केली,
परि मुग्धत्वें त्याच्या, विनती सातिची वाया गेली.
ढसाढसा मग रडूं लागलीं दोघें ओथम्बून,
रडूं लागलीं मुलें अकारण, त्याना रडत बघुन !
डोळे पुसले तोंच सगूने, जरा धरूनी धीर-
दिले पन्धरा रुपये त्याला; पुन्हा ओघळे नीर !
विस्मित झाला मुरार, गेला पुनरपि भाम्बावून,
'नग नग ह्यो पैका मजला'—बोले परत करून.
'असं नका वङ्गाळ बोलुं ह्यें ! दिला आमुचा ठेवा !
परान अमुच दिलं तुमांला; जपून वागा, देवा !'
अशाच परिने समजावोनी तिने घातली आण;
आणि घातलें खिशांत त्याने सुभग सतीचें वाण !

अन्धाराचा सागर काळा दोलोकांमधि भरला,
चमकूं लागे फेस अम्बरीं काळ्या लाटांवरला.
दाट माजली घराभोंवती काळोखाची छाया,
अन्धाराने अन्तःसृष्टी होय मुराची जाया.
जड हृदयाने निरोप घेउनि, मनामधे करपून,
मन्द पावलीं मुरार गेला भान जरा हरपून.
अन्धारातुन वळून पाही पुनः पुन्हा तो मागे,
अश्रुधार तों पैरण त्याची भिजवायाला लागे.
दिसलें नाहीं मुळीच कांही सगुणेला अन्धारीं,
किती वेळ परि फिरली नाहीं दारांतुन माघारी.

पुन्हा एकदा फुटला मोठा हृदयांतून उमाळा,
बापुडवाणीं बघुनी बाळें गहिवरली वेल्हाळा.
कोण, कशाला, कोठें गेला, कुणास कळलें नाहीं,
खिन्न मनाने मात्र परतली दीन मुलांची आई !
मुरार हृदयीं होमकुण्ड तों पेटुनिया वेगाने,
जळूं लागलीं पापें आंतील आता अनुतापाने.
करपुन गेले अश्रू त्याचे उठुन मनीं काहूर,
काटित चाले मार्ग एकला अन्धारांतुन दूर.
रहिमतपुरच्या थाम्ब्यावर तों घण् घण् घण्टा वाजे,
हादरुनी मग मुरार येई भानावर आवाजें.
अज्ञातांतुन सतेज गर्जत यावी कविची वाणी,
अन्धारांतुन त्यापरि आली गाडी, फुङ्कित गाणीं,
गडबडुनी मन यन्त्रच बनलें, शिरतां ध्वनि कानांत,
निमिषभराचा खेळ ! बैसला मुरार जाउनि आंत.
भुभुःकार तो पुन्हा जहाला, भेसूर गर्जे शीट,
धक्का बसला, मेघामधली चपला गेली नीट !
दूर नभातुन वातावरणीं घुमले भेसुर नाद,
तेथुन खालीं कृष्णासलिलीं उठली अस्फुट साद.
विश्व शान्तलें शोकावेगें किंवा भरले ऊर ?
कमण्डलूही गुणगुणला, पण ऐकूं न आले सूर !

* * *

बहार १० वा

सुखस्मृति

आवेगाने गाडी धावे सैतानापरि धीट,
मधेच गगना गर्जुन टाकी, फुङ्कुन कर्कश शीट.
वेगासरशीं झाडें, डोङ्गर पळती मागे मागे,
मुरास वाटे 'सृष्टी ही का सोडुन जाया लागे ?'
धावूं लागे सैरावैरा मानस त्याचें क्षुब्ध,
पुढेच धावे गाडीसङ्गें, परि तो राहे स्तब्ध.
सृष्टीचे पट अस्फुट गेले जेव्हा पुढुनी दूर,
जीवन दिसलें मागिल, उठलें आणि मनीं काहूर.
तोंच तुणतुणें, डफ वाजवुनी कुणी लावणी गाई,
मुरारचें मन खडबडुनी तों सहज ओढलें जाई:—

३ दारूची लावणी

गुणगम्भीर धनी। पुरे निशापाणी। झाली संसाराची धुळधाणी!
विनवितें जोडून। हात, पायां पडून। सोडा दारू ऐका
एवढी वाणी ॥ ध्रु०॥
होती दारीं झुलत। किति लक्ष्मी डुलत
भरल्या घरांत नव्हती वाण,
गुरें ढोरें वाडा। बैल गाडी घोडा।
धनधान्य बाळें गुणखाण.
शेतवाडींत किति। पिकलें सोनें—मोतीं
फुलाफळांनी भरली राई,

पाखरांना चारा । गरिबांना थारा
करत्याची किती चतुराई !
मोहर आला किती वैभवाला !
किति कीर्तीस बहर पालवला !
प्रीत जडली थोर । गेला जिवाचा घोर
एक झालों राघूमैनेवाणी,
पुरे निशापाणी । झाली संसाराची धुळधाणी ! १

गेला सुखाचा काळ । किती सङ्गें, न ताळ
फिरलीं भोवती सोनेरी किरणें,
नव्हतें जीवास भान । केलें प्रीतीचें पान
जणु ढगांत बिजलीचें फिरणें.
तोंच मोहावया । आली कशी बया
गेली जादूभुलावण करुनी,
काय साङ्गावी गत । सख्या, नेलें सङ्गत
तिनें रात्रन्दिन हात धरुनी.
झाली क्षणांत वैभवाची माती !
गेलीं घरें, गुरें शेतीभाती !
लागे दैवाचा बाण । झाली घरांत वाण
आल्या गेलें वळचणीचें पाणी !
पुरें निशापाणी । झाली संसाराची धुळधाणी ! २

घरीं झाला अन्धार । डोळां पाण्याची धार
नाहीं उरला घरामधि दाणा,

पाङ्घराया नुरे। हुडहुडी भरे
        कुठ्ली मायेची ऊब् ध्यानीं आणा.
घडले उपास पोटा। प्राण आले कण्ठा
        बाळें झालीं किती दीनवाणी,
जणु दुधार सुरी। जाई चिरत उरीं
        बान्धवांची जीवघेणी वाणी!
        साङ्गूं कुणा जिवाची मी हाय!
पाहूं पोटीं कुणाच्या मी माय!
        आता, बाळांची आण। द्याहो एवढें दान
        किती गाऊं नाथा, रडगाणीं!
पुरे निशापाणी। झाली संसाराची धुळधाणी! ३

गोड रङ्गलें गाणें त्याचें, जन झाले तल्लीन,
चवली, पैसा कुणी अणेली देती थोर लहान.
गाणें ऐकुनि अनुतापाचें डोळयांमधुनी पाणी-
टपके खाली गालावरुनी पानदहिवरावाणी.
खिशांत गेला कर स्वभावें, दिसली सगुची मूर्ती,
'जपून वागा!' वचन थाम्बवी; न करी आशापूर्ती.
शाहीराला अश्रूंवांचुन द्यावें त्याने काय!
कोण जाणतो व्याकुळलेल्या दीन मनाची हाय?

दोन दिसांनी मुम्बापुरिच्या परेळच्या गिरणींत,
मुरार गेला उद्योगाला दीनजनांसमवेत.
गिरणीमध्ये दिसले त्याला पोटाचेच हमाल,
पूर्वस्मृतिंनी त्याच्या, केला हळवा जीव कमाल.

वाटे त्याला 'पोट—अरेरे ! काय चीज ही देवा !
पोटासाठी हाय, करावी कुणीं, कुठे ही सेवा !'
आणि मागलें जीवित दिसलें मनश्चक्षुला सर्व,
आणि कळालें कसा जाहला हरण आपुला गर्व !
कशी बशी मग मिळे नोकरी पञ्चवीस रुपड्यांची,
उपकाराच्या भारें झाली गुलाम वृत्ती त्याची.

परेळमधल्या कोन्दटलेल्या गल्लीमधली खोली—
अता मुराचा आश्रम झाली, जमीन जींतिल ओली.
काळीं भुरकीं जुनीं केम्बरें काधिचीं लोम्बुन वरती,
भिववित होतीं भेसुर रूपीं नजर नवी ओझरती.
भिन्तीवरला मेन्चटलेला धुरकट काळा रङ्ग,
दारिद्र्याचें रूप दावुनी करी मनाचा भङ्ग.
ओबडधोबड भिन्तीमधल्या पुढती आल्या कोचा,
ढेकुण-पिसवा-डांसां झाल्या निवास मधल्या खाचा.
कोन्दटलेल्या दमट हवेची भरूनिया दुर्गन्धी,
मृत्युलोकच्या व्यापाराची चालवि तेजीमन्दी.
भेसुर येउन तीच कल्पना किंवा काय मनांत.
रविचीं किरणें धजलीं न मुळी शिरावयाला आंत.
कर कर वाजुन दार मोडकें, गळे पिठाचा चूर,
सताड उघडें पडलें तरिही राहे आंतच धूर.
निजावयाला पुरेल इतुकी लाम्बी रुन्दी थोर,
कुणीं म्हणावें ' इथे डाम्बले तुरुङ्गांतले चोर.
तीन वितींची निरुन्द पडवी दाराच्या बाहेर,
बाया, बापे आणि मुलांचें झालें जणु माहेर.

दाराजवळी उम्बऱ्यास हा लगटुन नाला वाहे,
दारिद्र्याचें रडकें गाणें वाटे विवळत राहे.
कृष्ण तयाचा रङ्ग आणि हे दुर्गन्धीचे वारे--
करपुन टाकित होतीं हृदयें, सोडुनि तीव्र फवारे.
समोर रस्त्यामधे दुभङ्गुन भूमी आंतिल नाला--
फुटून, येउन वरति उफाळुन, लागे वाहायाला !
घाण पसरली, पाण्यासङ्गें वाहत येउन नर्क,
जन भवतीचे निजसंसारीं तिथेंच झाले गर्क !
मृत्युलोकची वैतरणी ही कितिक जिवांना रोज-
मोक्षपदाला नेई, हळुहळु हरुनी आंतिल ओज.
सभोवताली बकाल वस्ती आणि माजली घाण,
श्वासासरशीं दुर्गन्धीने वाटे जाती प्राण !
बघतो यांना कोण अरेरे ! जो तो अपुल्यासाठी,
श्रमती त्यासच काय लागते देवाघरची काठी !
धनवन्ताची उदार दृष्टी कोठे निजली आज,
अजून किंवा हाय ! अम्हांला वाटत नाही लाज !
नर्कामध्ये इथे कष्टतां बन्धू दीन अनेक,
श्रीमन्तीच्या सुखांत लोळे धनपति यांचा एक.
किति जीवांनी एकासाठी जीवन हें होमावें ?
आत्मयज्ञ हे काय कुणाच्या ध्यानी न मुळी यावे ?
कृत्रिमतेला धरुन उराशीं निसर्ग केला दूर,
हर हर ! आम्ही स्वर्ग साण्डुनी, तरिच गाळितों पूर !
अन्ध होउनी कुठवर ऐसें उलटें चालायाचें,
निजतेजाने मानवांमधे केव्हा चमकायाचें ?

सुधारणेचे किरण अजूनी का नच येथे शिरले ?
औदार्याचे बेत मनींचे काय हवेमधि विरले !

मुरार राहुनि इथे एकला कण्ठी अपुला वेळ,
व्याकुळ होई मनांत, पाहुन दुर्दैवाचा खेळ.
सवय न त्याला कधि कष्टाची, होउं लागले हाल.
भाकर-तुकडा नीट मिळेना ! भवती चिन्ताजाल !
रोज सकाळीं उठुन करावें स्नान नळावर त्याने,
आणि उपाशी कामावर मग जावें निरुपायाने.
दुपार टळल्यावरी मिळावी चटणीभाकर खाया,
अर्ध्या पोटीं असें राबतां सुकूं लागली काया.
रात्रीं तुकडा खातां खातां दिसे घराचें चित्र,
भरून डोळे यावे आणिक पुढे दिसावे मित्र !
कधी कधी तर चटणीभाकर सारुनि पुढली दूर,
बसल्या जागीं खिळून बैसे, दाटुनि नेत्रीं पूर !
तोंच विझावी चिमणी आणिक पसरावा अन्धार,
कीं दीपाला दुःख न बघवे त्याचें हें अनिवार !
तोंच सगूने हातीं बाळें धरुनी पुढती यावें,
करुण वाणिने--'जपून वागा ' --पुनरपि हें साङ्गावें,
आवेगाने जावें त्याने धरावयाला पाय--
चित्र समोरिल तों लोपावें ! हृदय जळावें हाय !

थकून येतां सायङ्काळीं त्याने स्वस्थ पडावें,
खेड्यामधलें जीवन सुन्दर डोळ्यांपुढती यावें;

वाटे त्याला–" झुन्झुरकाचा उठून कोणी रानीं—
कामा लागे; कमण्डलूवर जाइ गुरें घेवोनी.
झुळझुळ वाहे वारा; झाडें, वेली देती डोल,
अम्ब्यावरती किलबिल मञ्जुळ पक्षी गाती बोल.
हिरवीं रानें पाहुन भवती प्रसन्न मानस झालें,
भावि सुखाच्या आनन्दाने अपुल्याशीं तो बोले.
हासत त्याने कमण्डलूच्या जळांत केलें स्नान,
गुरें वळूनी, आनन्दाने परत गाठिलें ठाण.
गोठ्यामध्ये बान्धुनि त्यांना घाली ताजा चारा,
धडपड करिती मुकीं वासरें; काढी मग तो धारा.
घेउनि अपुलीं गरीबींतलीं दोन मुलें साङ्गातीं,
करी न्यहारी; मालकीण ही वाढी कुतुकें हातीं.
नन्तर जुपुनी मोट, गाइलें सुन्दर त्याने गाणें,
पाटामधलें साथ करी जळ मञ्जुळ झुळझुळवाणें.
श्रमतां यापरि उल्हासाने, झाली सायङ्काळ,
वृक्ष रङ्गले, रम्य रङ्गतां मावळतें आभाळ.
दिव्य तयाची शोभा पाहत परतुन छपरा आला,
लडिवाळपणें धरि पोटाशीं चुम्बुनि तो बाळाला.
पत्नीसङ्गें गोष्टी करितां, जाय सुखें तो झोपीं,
तारे करिती खडा पहारा ! शान्त जहाली कोपी !–"
तोंच मुराने ' सगू सगू ! ' ही खरीच मारुन हाक
दचकुन यावें भानावरती, आशा व्हावी खाक,
तळमळ होउनि जीवात्म्याची, लोटावी मग रात,
हळूच बोले-'कां म्हुन् आलों ? जाला माजा घात ! '

दोन लोटले मास कण्ठतां अशा परीने काळ,
मुरार राहे मूकपणाने सोशित हा जञ्जाळ.
वृत्त तोटकें सगुला कळवी एकच धाडुनि पत्र,
अन्तर्यामीं दुःखें ठेवी, भोगुन हाल परत्र !

असा दुपारीं कापुस फोडित मुरार होता बसला,
कामावांचुन विचार नव्हतां चित्तीं कोणा कसला.
झाली होती दुपार म्हणुनी समोर कोणी एक,
भरवित होता घास, घेउनी साङ्गाती निज लेक.
आनन्दाने बाळें होतीं प्रश्न विचारित कांही,
हासुन देई बाप उत्तरें, आई वाढत पाही.
काम थाम्बुनी हातामधलें मुरारची ती दृष्टि,
दृश्यावर या खिळून, झाली डोळ्यांमधुनी वृष्टी !
कामावरच्या अधिकाऱ्याची निष्ठुर कर्कश वाणी,
कानावरती कडकडली तों नभिंच्या बिजलीवाणी.
मधुनी मधुनी पाहत बसतो असा सोडुनी काम,
म्हणुन तया तो ध्याया साङ्गे कायमचा आराम !
परी अरेरे ! चित्र मनाचे दिसतें अधिकाऱ्याला,
कठोरही तर हृदय लागलें असतें पाझरण्याला.
क्षण हि न राहे कटुवचनांची ऐकाया लाखोली,
दुर्दैवाने घालवितां, तो गांठी अपुली खोली !

रवि अस्तवुनी सायङ्काळीं पसारावा अन्धार,
भीषण छाया करीत जाव्या दूर दूर सञ्चार,

गभीर यावें रूप सृष्टिला सान्ध्य तमस्तेजानें,
तों पेटावीं, वणवा लागुन, दुरिल डोङ्गररानें,
आणि भडकुनी आग भोवती, व्हावा हाहाःकार,
आंतिल कीटकजीवांची मग तडफड व्हावी फार,
आणि पळावें जीव घेउनी इकडे तिकडे त्यांनी,
तों गांठावें जिभल्या चाटित चहुंकडुनी ज्वाळांनीं,
नेणुनि यांतिल कांहीही परि दुःख, दूरच्या कोणी—
'किति देखावा सुन्दर, मोहक !' अशी वदावी वाणी !
परि जीवांची तडफड व्हावी, सापडुनी नच माग,
त्यापरि झाली मुरारची स्थिति पेटूनि भवति आग.

दारुण चिन्ता मनास जडली, पार उडालें चित्त,
खावें आतां काय ? सगूला कोठुन द्यावें वित्त ?
मिळकत झाली त्यावर नाही पुरतें पोटहि भरलें,
आणि अता तर आधाराचे धागेदोरे सरले.
नैराश्याने हृदयीं पुरता खङ्गुनिया तो गेला,
अनुभूतीच्या कटुक विषाचा सेवित पडला पेला !
दुसरे दिवशीं अखेर जाउनि धीटपणें चौकांत—
उभा हमालीसाठी राहे करपुनि तो हृदयांत !
तया सुदैवें काम मिळालें तोडी उचलायाचें,
सगुणेवरची प्रीती हृदयीं हर्षभरानें नाचे.
परि होईना काम नीटसें, बळें बळें करि जोर,
धाप लागली ! लाल जाहले, डोळे काळेभोर !
ओळखिलेंही नसतें कोणी असें पालटे रूप,
काम कराया सजला धरुनी प्रीतीचाच हुरूप.

दोन दिसांनी असाच थकुनी पडला मार्गीं धीट,
दारीं जाउन, रक्त ओकूनी पडला येउन झीट !
शेजाऱ्यांनी नेउन त्याला निजवियलें खोलींत,
तडफड होउनि कण्हावया तो लागे मग ओलींत !
जवळी नाही कुणी जिव्हाळा आणि स्थिति असहाय,
पश्चात्तापें जळूं लागलें अन्तर, खाउनि हाय.
तोंच पलिकडे मजूर हौशी कुणि अवशीं रङ्गेल,
काढुनि डफतुणतुणें बैसले गाया गीत सुरेल.
ऐटदार कडकडित तापल्या बसे डफावर थाप,
गोड लावणीस्वर वरघाटी आले तोंच अपाप—

४ विरहगीत

[चाल—नका टाकूनि जाऊं]

तुझ्या नांवाची गोड लई जिवा, सुभगे साजणी ।।धृ०।।
रानामन्दीं हरनावानी
बागडतांना, फूलरानी
तुजि ऐकीलि कोकीला-वानी, ग ! १
ज्वानी अङ्गी तूझ्या भरली
लिम्बकान्ती मोहरली
नैनजादूची पडे मला मोहनी ग ! २
पिर्त जडली, बोली झाली
फिरलों सङ्ग रानोमाळीं
हरली जीवाची तहानभूक, गडणी ग ! ३

आता रुसवा कां ग आला ?
येळ केला भेंटायाला,
व्याकुळ होउन जिव लागे झुरणी ग ! ४

गाणें ऐकुन आग मनाची वाढे भरवेगाने,
तीव्र घातले घाव जिव्हारीं त्याच्या, जणु कीं गानें. १६८०
अता सगूचें दर्शन कसलें ? कोण जिवाला भाई ?
ओकओकुनी जीव तयाचा व्याकुळ होउन जाई !
काय जहालें सगुचें ? जाणुनि सारें अन्तर्ज्ञानें—
कमण्डलूनें साङ्गितलें तिज नाही का हें गानें ? १६८४

* * *

बहार ११ वा

सहभावनेचें तारायन्त्र

देवदेव जों करावयाला जाय शिलोजी दूर—
मास लोटला पुरा तयाला; नुकता जाय मुरार !
दारिद्र्याने हतबल केलें सगुला आणि मुलांना,
कहर कहाली सुकवूं लागे गोड अनाथ फुलांना.
दु:खसागरीं तिच्या मनाची हेलावूनी वेला,
चिन्ताश्रूंनीं पदर जाहला ओला वेळोवेळां.
केव्हा देउन भाकर नुसती, केव्हा नुसतें पीठ,
भूक भागवी बाळांची, ती सती मनाची धीट.
एक दिनीं मग दारिद्र्याने केली पुरती मात,
केरूवरती खल रोगाने घोर टाकिला हात !

कसा धरावा तग पोटाने केवळ मिळतां पीठ,
तीव्र आतपीं केवळ, कैसें फूल फुलावें नीट.
दूध ठरेना पोटीं, औषध लवहि मिळालें नाही,
माण्डीवर तों घेउन बसली दीनपणाने आई.
कुणि शेजारी आयाबाया येउन बघती हाल,
आंत होउनी तळमळ, सगुचे भिजले होते गाल.
माण्डीवरती तडफड आतां दीन मुलाची चाले,
व्याकुळतेने हृदय सगूचें भाजुन आंत निघालें.
तोंच लावुनी मातृमुखावर अखेरची तो दृष्टी,
सोडुनि गेला बाळ, त्यागुनी ही मायावी सृष्टी !

कुणास ठावें, किंवा घेउन आईचें गाऱ्हाणें,
देवाजीला साङ्गायाला केलें त्यानें जाणें !
हिरू बिलगला मुग्धपणें तिज ! कुरवाळी ती हातीं,
मुग्ध आसवें कांही दिन मग गळलीं दिवसारातीं !

वृत्त समजलें आणि शिलोजी आला टाकोटाक,
परिस्थितीने होय मनाची त्याच्या फाकाफाक.
मानाजीसम परि बोलूनी प्रेमळतेची वाणी,
धीर सतीला देउन, चित्तीं गूण तिचे वाखाणी.
उरल्यासुरलेल्याची लावुन पुरती विल्हेवाट,
हिरूसगूंना घेउन धरि तो मग वेळूची वाट.
मायपित्यांसम भवती होती प्रेमळ आता माया,
परी सगूच्या वदनीं पसरे खिन्नत्वाची छाया.
शिलुकाकांनी साङ्गसाङ्गुनी सान्तविलें मन भारी,
परि न शान्तली मुरारसाठी वृत्ति तिची झुरणारी.
कधी शिलोजीसङ्गें येउन अम्बराइच्या रानीं,
गुङ्गत बैसे खिन्नमनें ती कमण्डलूच्या गानीं.

बसली होती सायङ्काळीं दरडीवर ती आज,
विवळत होता ओढा, काढुन दुःखाचा आवाज.
सरकत होतीं आकाशावर चित्रें भरभर कांही,
मनःपटावर गतकालाचीं परि अपुलीं ती पाही.
ऐकुन वाणी कमण्डलूची अस्थिर मन तों झालें,
आणि लोचनीं एकाएकीं अश्रू दाटुन आले.
टपकत होते बिन्दु, शिलोजी तों न्यायाला आला,
मनीं दचकला ! परि घेउन तिज तो वेळूस निघाला.

विचार आले अनेक चित्तीं माजुनिया काहूर,
सगुच्या वदनीं मधुनच पाहे, वाटुनि तो हुर्हूर.
बघतां बघतां मानाजीची दिसूं लागली मूर्ती,
आणि लोपली साङ्गुन त्याला कर्तव्याची पूर्ती.
न कळे यांतिल आस्थिर चित्ता सगुणेच्या परि कांही,
चूर आपुल्या आन्तर दुःखीं गेले. ते लवलाही.

दिवस लोटले एकामागुन एक भराभर कांही,
परि अस्थिरता तिच्या मनाची लवही शमली नाही.
एकच आलें पत्र तयावर कळली नाही वार्ता,
हुरहुर दाटुन, हृदयीं आता होय सती दुःखार्ता.
गृहदेव्हाऱ्यामधे भवाचे नसतां प्रिय अधिदेव,
कशीं रुचावीं सुखें, वियोगुन जातां हृदिंची ठेव !
तशांत होउन केरुची स्मृति, जाळुन हृदया जाई,
संसाराच्या बागेतिल ही होरपळे मग जाई.
गोड शब्द या मायापित्यांचे प्रेमळ, गेले वाया,
जिवझुरणीनें व्याकुळलेली सुकूं लागली काया.
केव्हा रात्रीं झोंप न यावी; तारवटोनी डोळे--
कल्पनेंतुनी चित्रें बघतां, हृदय आंतुनी पोळे.
चैन पडेना, एकच लागे मुरारजीचा ध्यास,
दचकूं लागे मन अन्धारीं, होउन भेसुर भास !
एके रात्रीं स्वप्न तरळलें डोळ्यांपुढती स्पष्ट,
प्रीतीसाठीं अघोर दिसला तो करितांना कष्ट.
अन्नावांचुनि तो सुकलेली दिसूं लागली काया,
अजुन विनवणी दीन तयाची ये न कुणा ऐकाया.

तों गमलें की, राबत असतां कोठे ऐन दुपारीं,
कोणी मालक पाठीवरती निष्ठुर फटके मारी.
रक्त ओकुनी त्यांतच, वाटे, पडला येउन झीट,
आणि पडे तो किती वेळचा देवाघरचा कीट !
प्राण होउनी व्याकुळ नन्तर, वाटे, गेला सदनीं,
आली होती प्रेतकळा तों भेसुर त्याच्या वदनीं.
अन्थरुणाला खिळलेला मग दिसला त्याचा देह,
स्नेहांवाचून भयाण दिसलें, वाटे त्याला गेह !
आणि तयाने प्रिय नांवाची घेउनिया जपमाळ,
टकळी होती एकसारखी चालविली बहुकाळ.
अखेर होउन घसा कोरडा निश्चळ पडला वाटे,
आणि भराभर अश्रु लोटले सरसर डोळ्यांवाटे.
दचकुन बसली अन्थरुणावर उठुन सगू अन्धारीं,
तरी अजूनी नाचत होतीं भवती चित्रें सारीं.
अस्थिर झालें मन कळवळुनी, नेत्रीं सांडुन पाणी,
किती वेळ ती पहात बसली गुङ्गत वेड्यावाणी.
तळमळ होउनि तीव्र, लागलें कालवायला पोटीं,
प्रेमें करुणा हृदयींची ये उचम्बळोनी ओठीं.
फुटुन तांबडें, तोंच कोम्बडा परड्यांतुन आरवला,
शिलुकाकांचा अभङ्ग मञ्जुळ कानांवरती पडला !
हृदयामधलें दुःख आपुलें साङ्गायातें आज,
धीट मनाच्या निष्ठुरतेने तिने सोडिली लाज.
आवरुनी मन, उठली वेगें डोळां आणुनि पाणी,
शिलोजिची तों कानांवरती पडली प्रेमळ वाणी.

'सगू, कशानं डोळं भरलं ? काय जिवाला जालं ?
येडे पोरी, अजुन जिवाला······का मन कोटं भ्यालं ! '
फुटुन उमाळा तों हृदयींचा, तळमळ मनिंची सारी,
केली त्याला कथन सगूने, हृदया पिळवटणारी.
आणि पतीला भेटायाचा बसली धरुनी हेका,
शिलोजिचें मन पाझरुनी क्षण बोले 'मङ्ग जावं का ?
थाम्ब सगू पन् ! पतर घालुनि अपुल्या त्या भिवबाला,
सम्दी वार्ता पुसुन साङ्गतों चार दिसांनी तुजला !'
परि मानवलें हें न सगूला, पडला घोर विचार,
तोंच दुपारीं मुम्बईहुनी ये निकडीची तार.
जीव चरकला मग चिन्तेने, निश्चय झाला ठाम,
आणि ठरविलें शिलुकाकांनी सोडायाचें धाम.
शान्त विचारीं परी जरासे मागुन होता चूर,
पुटपुटले मग ते अपुल्याशीं लागुनिया हुर्हूर,
'खरंच येडा बिमार पडला ! देइल ओखद कोन ?
करील तळमळ, आन जिवाच जवळी न्हाइत होन ?
हिरू-सगूला घेउन जावं भेटायाला सङ्ग········· !
पन् केरूचं इचारलं तर···!' तोंच पालटे रङ्ग !
सगुणेला हें साङ्गुन त्याने पुढें टाकिलें कोडें,
अश्रू येउन, तिचें कचरलें क्षणभर मानस थोडें.
परि हळवें मन घट्ट करूनी,–'हिरूस आजीपाशीं–
ठेवुनि जावूं !'–बोले, आणिक गाळी ती जळराशी !

आर्त मनाने सगू निघाली चुम्बुन रडवे ओठ,
आवेगाने फुटे हिरूच्या अश्रुजळाचा कोट !

जीव टाङ्गला मागे, मानस खाई पुढती ओढ,
संयमुनी मन परी निघाली घेउनि पापा गोड.
दीनपणाने राहुन दारीं, धरि आजीचा हात,
रडक्या नेत्रीं देत हुन्दके राहे बाळ पहात.
धडधड गाडी उधळत गेली अम्बेराईतून,
तळपत होतें डोक्यावरती प्रखर अजूनी ऊन.
द्याया आशीर्वाद सतीला माहेराची वाणी–
कमण्डलूच्या जळीं बोलली मङ्गल अपुलीं गाणीं ! १८०८

* * *

बहार १२ वा

रुग्णालयांत

ऐकुनि गाणें आग लागली मुरारच्या हृदयाला,
आधिव्याधी सर्वाङ्गाला लागति भाजायाला.
आवरुनी मन धरितां धरितां निसटुनि गेलें पुरतें,
तीव्र भडकलें, ताप वाढुनी, व्याकुळुनी आतुर तें.
त्यांत ऐकुनी—" व्याकुळ होउनि झुरणी लागे जीव ! "
पूर्वस्मरणें पुढती राहुनि उभीं, वाढलें हींव.
डोळे ताणुनि निश्चळतेने केंव्हा इकडे पाहे,
केंव्हा तिकडे; केंव्हा वरती तरळुनि दृष्टी वाहे.
समोर त्याला दिसूं लागली मूर्ति सगूची एक,
आता दुसरी, आता तिसरी, सुटला आणि विवेक.
हात पसरुनी पुढती, घेउनि नामाची जपमाळ,
बोलावी तिज करुण वचाने बरळुनि कांही काळ.
' झुरणी लागे जीव ! कोन तू—सगू, सगू तू माजी.
खरी खरी का तूच सगू ही ? आलिस होउन राजी ?
सगू दया कर, दूर उभी कां ? ये ये जवळी बाई,
इकडं आलिस कवा, कशाला ? आन कशाच्या पायीं ?
झुरणी लागे जीव किती त्यो, का म्हुन् जाशी मागं,
याकुळ जाला जीव, कशाचा आला तुजला राग ?
फिरलों सङ्गं रानोमाळीं नग अशी तूं पाहूं,
माज्याजवळी बैस जराशी, रानीं सङ्गं जाऊं.

पोरं हैती कुटं ? कशानं रडवा जाला चेरा ?
अजून किंवा जिवा जाचतो कम्नशिबाचा फेरा ?
तोण्ड फिरवलंस् ! कुटं निगालिस् ? अग...! अरे ही गेली !
थाम्ब थाम्ब ग, साङ्ग सगू ही कां इतराजी केली !
कोंन पुन्हा तू ? सगू ? अशी कां पगतीस रागं रागं,
काय ? पुन्हा तू गेलिस ? सगुने येऊं कां मी मागं ?'
आवेगें तो चळवळला मग मूर्तीमागें जाया,
परन्तु पडला मागें, आणिक धडपड गेली वाया !

डोळे मिटुनी पडला होता लागुनि थोडी धाप,
थकलीं गात्रें आणि लागला पुन्हा चढाया ताप.
बसले होते हात कपाळा लावुनि कुणि शेजारी,
बघुनि अवस्था मुरारची ही घाबरले ते भारी.
थकल्या हातीं गालावरचे पुसुनी ओघळ ओले,
पुन्हा करूनी धीर मनाचा, उघडून डोळे बोले.
केव्हा 'पाणी !'-केव्हा 'सगुने'–केव्हा 'आई ! आई !'
कण्हुनी अर्धमुर्धे यापरि शब्द वदे तो कांही.
'तुझ्या मुराच्या पिर्तीसाठी, क्षमा कराया त्येला—
ये ग एकदा ! याकुळलेला जिव हा फार भुकेला.
न्हाई सगुने ?...सगुने !...सगुने...!' बोलुनि इतुके शब्द,
जीभ कोरडी पडुन, जरासा मुरार झाला स्तब्ध !

अखेर घेई क्षीण वचें तो एक सगूचा ध्यास,
आणि बोलला मधुनी मधुनी 'येक येवडी आ...स'

तोंच वाजलें कवाड आणिक सगुणा आली आंत,
घाबरली ती; जवळी जाउन बघे लावुनी हात !
शिलोजीनी तर चाचपुनी कर, हाक मारिली त्याला,
कण्ठ दाटुनी, सगुणा विनवी डोळे उघडायाला.
शुद्धीवरती नव्हता तरि ही ऐकुनि करुणावाणी,
डोळे उघडुनि सगुणेवर तो दृष्टी अपुली ताणी
सगुणा बोले ' वळाकलं का मजला ? आल्यें आता !
वळाकलं-? मीं सगू !' अन्तरीं गहिवरली मग कान्ता !
निश्चल त्याची नजर लागुनी सगुणेवरती राहे,
लिखित तयाच्या दुर्दैवाचे सगुणा तींतच पाहे.
मग बोले ती शेजाऱ्यांना विनवुन भरुनी डोळे,
'इतुकं जालं आन कळालं काल ? हाय ! जिव् पोळे !'
ओठ जरासे हालवुनी तों मुरार बोलूं लागे—
'कोन...सगू तू ? न्हवस्...!' एवढे शब्द बोलतां भागे,
'मुरा असं ह्यें काय बरं ! मी सगूच, आता आलें !
बोला बोला वळाकलं का ? परान याकुळ जाले !'
'सगू न्हवस तू ?' या अर्थाचे बोलायातें बोल,
ओठ हालले इकडे तिकडे आणिक डोळे खोल.
आणि सांठलीं करुण आसवें त्याच्या डोळां दाट,
दाटुनि येतां कण्ठ, मिळाली शब्दास हि नच वाट.
पाहुनि त्याची अशी अवस्था सगुणेचें मन विरलें,
काळिज कोणी आंत तियेचें चरचर जाणों चिरलें.
कळवळुनी मग मुरार बोले ' इनती ऐका माजी–
रडूं नगा, मज साङ्गा सम्दं, करूं नगा इतराजी !'

शिलोजिंनी तों केली तिजला स्वस्थ बसाया खूण,
झटक्यामध्ये अस्फुट त्याची चाले परि भुणभूण !

आशा सुटली सकलांची मग चिन्ता सकलां जाळी,
न कळे दैवें काय ठेविलें वाढुनि पुढल्या काळीं.
सगुणा सेवा करि मातेच्या कोमळ पोटागीने,
भावव्याकुळ विनती ईशा प्रेमळ, नत वाणीने.
उपाय सरले सकळ मानवी आणि न उरली आस,
अघोर तळमळ प्रतिक्षणाला करपवि तज्जीवास.
धीर सुटूनी, पुढे शिलोजी भविष्य भलतें पाही,
परी सगूचा देवावरचा भाव निमाला नाही.
दुःख, काळजी, तीव्र वेदना सोशित असतां चार–
दिवस लोटले ! आणि गवसला नाही लव आधार.
दीन अवस्था पाहुनि त्याची भ्याले तेही फार,
घेउनि रुग्णालयांत गेले करण्यातें उपचार.

रुग्णालय नव सुन्दर दगडी, स्मारक औदार्याचें,
विलसत होतें आरामस्थळ दीनानाथजनांचें.
शिल्पसुबकता आणि भव्यता यांचा मिरवुन तोरा,
शोभे सुन्दर गगनामध्ये त्याचा उन्च मनोरा.
मधुनी मधुनी ठोके देउनि, घड्याळ बोलुनि बोल,
सुचवित होतें जीवितांतल्या प्रतिक्षणाचें मोल.
थोर जनांची दानशूरता अथवा उन्च सुराने--
जगता साङ्गे पुकारुनी हें दीनांचें रडगाणें.
धूसर काळे दगड घेउनी गारवेलिची शाल,
बसले दीनां आरामाया भिन्तींतून विशाल.

सभोवताली फुलवेलींचा बहरुन गेला बाग,
वळणें घेउन मधुनी गेल्या वाटा जागोजाग.
कडवेलींचें कुम्पण हिरवें, कापुन पाताळींत,
कार्यकुशलता दावी अपुली माळी हिरवाळींत
उन्च सुरूंची कोठे लववुनि खाली ताठर मान,
केली होती प्रवेशदारीं वाटेवरति कमान.
चौ-कोनांवर भुईनळयांपरि सीकर कारञ्जाचे--
उन्च फवारुन अङ्ग भिजविती खाली भूलतिकांचें.
कीं रुग्णालय ताज आणि हे भवति मनोरे चार?
वा नन्दनवन दीनांसाठी घेई हा अवतार?
आंत चकाकित जिकडे तिकडे नीटनेटकें सर्व,
प्रकाश-वायू खेळुन हरती जणु रोगांचा गर्व.
देवांची नव भिन्तीवरती चित्रें होतीं कोठे,
कुठे शिशूंचीं, देखावे वा कुठे आरसे मोठे.
एक हारिने भिन्तीसरशी सरळ माण्डिल्या खाटा,
मधुन फिराया शुभ्र रेखिल्या सङ्गमरवरी वाटा.
असे मधोमध मेज; तयावर उपकरणें हीं सारीं,
माण्डुन, बैसे लिहीत कोणी युवती–भगिनी–दारीं.
शुभ्रवासना गौरकाय ती फिरवुन चौकस डोळे,
शासित होती निजभगिनींना, केव्हा वदनीं बोले.
सेवारत कुणि दीन सेविका तडिल्लतेसम फिरुनी,
सुखवित होत्या शुश्रूषेने, कुणा निरामय करुनी.
वैद्य विशारद, शब्द न वदतां कार्यी होते दङ्ग,
रुग्णालयिंच्या या शान्तीचा न करी कोणी भङ्ग.

कोठे कोठे मात्र विचारी कुणि न मुळी अधिकारी,
म्हणुन ओरडे रोगी कोणी, दुःखें विवळुन भारी !
मुरारजीला इथेच आणुन, एका खाटेवरती !
नीट निजविलें; गेली नव्हती मूर्छा अजुनी पुरती.
कालपासुनी डोळे मिटुनी शब्द न वदतां कांही--
मुरार पडुनी शान्तपणाने दुःखें अपुलीं साही.
शुद्धीवरती परि आता तो होता पुरता आला,
क्षीणत्वाचा, खिन्नपणाचा ढग वदनीं ये काळा.
सगुणा होती जवळ बैसली रगडित डोकें हातीं,
मुरास वाटे झाली अपुल्या संसाराची माती !
दीर्घ सोडुनी सुस्कारा तो कण्हुनी डोळे उघडी,
वाटे त्याला आयुष्याची एकच उरली सुघडी.
थकलेले मग लोचन लावुनि सगुणेवर, तो पाहे–
एकसारखा, हृदयीं जळुनी तीव्र निराशादाहें.
ओठ हालले पुन्हा सगूशीं बोलायातें कांही,
दुःखवेदना भरून हृदयीं शब्दच फुटला नाही.
तळमळ मनिंची दिसूं लागली गात्रागात्रांतून,
करूं लागली जिभली धडपड टाकायास वदून.
ओठ उघडले, हलले आणिक मिटले दोन्ही वेळा,
खेचुनि शक्ती, बोलायाचा यत्न मुरानें, केला.
अखेर होउन डोळे सुस्थिर खिळले सगुणेवरती,
आणि हळुहळू साठूं लागे त्याच्या नयनीं भरती !
हळुच खोल जड शब्दीं बोले–' सगू...! ' आणि तो थाम्बे,
ओहळुनी जळ झर झर नयनीं अन्थरूण ओथम्बे.

शब्दाम्बुधि मग अडला ओठीं, आणि तयाची लाट,
नेत्रीं फुटली, अनुतापाची अवस माजतां दाट.
प्रेमभावना ढकली आंतुन शब्दांना बाहेरी,
आर्त मनांतिल शब्द प्रेमळ, करुण, सगू परि हेरी !
अखेर बोले थाम्बथाम्बुनी–' सगू, बु..ड..वली.. तु.ज.ला !
जातों..पोरं.. शिपत..थोर त्यो ! ' आणि अश्रुंनी भिजला !
वदनीं येउन भेसूर छाया मूर्च्छा आली घोर,
आणि वाटलें सकलांना, ती आली वेळ कठोर !

काव्य कवीचें लोपुन जावें काळयमाच्या पोटीं,
आणि उरावी एकच पङ्क्ती मधुर जनांच्या ओठीं,
आणि जनांनी लागावें मग शोध कराया त्याचा,
मिळूं नये परि हारवलेला दुवाच कधि काव्याचा,
आणि जनांनी पङ्क्तींतच त्या, अर्थशोधनासाठीं,
तर्क कसाला लावुन, करणें निष्ठुर आटाआटी,
तों उमगावा अर्थ तयाचा आणि मिळावा धागा,
आणि संव्यथा त्यातिल वेधी नाजुक हृदयविभागा,
त्यापरि, राहे विलापिका जी शब्दीं भरुन सुराची,
अर्थ उमगतां तिचा, दुणावे धडधड आर्त उराची !

परि द्यायाचा जिवास त्याच्या पूर्णपणें आराम,
उरलें होतें हेंच काय तें इतर जनांचें काम.
स्वस्थ तयाला पडूं दिलें मग सर्वांनी किति वेळ,
न कळे कोणा जगन्नायकें काय माण्डिला खेळ !

मात्र सगूला मुळि न राहवे, शान्तिमधे भेसूर
तेव्हा बोले हळु ती मधुनी काढुन रडवा सूर—
' मुरा काय ह्यॅ बरं ! तुमाला बरं करायासाटी—
आल्यें मी ना ? व्हनार् बरं ना आता माज्यासाठी ? '

गुङ्गुन पडला होता डोळे मिटुनी अजुन मुरार,
झुळझुळ तों ये पहाटवारा दारामधुनी गार.
सगुणा वदली शब्द पुन्हा ते व्याकुळुनी हृदयांत,
आणि पिङ्गळा झाडावरला दे तिज मञ्जुळ साथ.
तोंच उघडले हसऱ्या वदनीं हळुच मुराने डोळे,
प्रसन्नतेने हात सगूचा धरुनी मग तो बोले—
' सगू, तुझ्या किर्पेनं तर मग व्हनार काय बरा मी ?
व्हनार...!' हासे आणि पुन्हा तो श्रमुन पडे आरामीं.
स्वर्गसुखाचा अनुभव आला सगुणेला या वचनीं,
' मुरा, पर्भुच्या किरपेनं अं ! '–बोले, वर पाहूनी.
उत्साहाचें तेज चमकलें शिलोजिच्याही वदनीं,
उल्हासाची पहाट वाटे आली होती भुवनीं.
रुग्णालयही मुरास वाटे भरलें उल्हासाने,
खिडकींतुनही कानीं आलीं निसर्गसुन्दर गानें.
उल्हासाची पहाट दिसली त्याला सुन्दर लाल,
केशरकुङ्कुमरङ्गीं रङ्गे देह आणखी भाल.
शुभ्र दूरचे घुमट विलसले सुरम्य आरुण रङ्गीं,
नवतेजाने नभीं चमकले उन्च मनोरे जङ्गी.
जागी मुम्बापुरी होउनी भरली आवाजांनी,
घण् घण्, पों पों, धड् धड् आले ध्वनि गाड्यांचे कानीं.

नव्या दमाने चळवळ मार्गीं सुरू जनांची झाली,
चुली पेटल्या, तेजें फुलल्या तों मजुरांच्या चाळी.
तेज फाकलें, चढत चाललें वैभव आकाशाचें,
उल्हासाचा जोम अन्तरीं ज्याच्या त्याच्या नाचे.
नवसृष्टीच्या नव्या जीवना होई की सुरवात ?
निसर्ग होता नव्या दमाचें किंवा गायन गात ?
कुणास ठावें ! शिलोजिच्याही हर्ष न मावे पोटीं,
प्रफुल्लतेचा अभङ्ग नाचे तोंच, तयांच्या ओंठीं.
आणि येउनी कमण्डलूची हाक मुराच्या कानीं,
गमे, बोलली–' नवं जिणं ह्यें ! नवं जिणं ह्यें ! ' गानीं !

* * *

बहार १३ वा

स्वार्थत्याग

खपल्या सगुणा आणि सेविका रुग्णालयिंच्या फार,
हळू हळू मग पडूं लागला मुरारजीस उतार.
उत्साहाच्या सगुच्या शब्दें जीवन त्याला आलें,
सेवा घेतां प्रीतिकराची मानस त्याचें धालें.
अनुतापाची परन्तु जेव्हा तळमळ लागे हृदया,
नव्या जिण्याच्या गोष्टी सांगुन शान्तवि त्याला सदया.
विरङ्गुळा द्यायास जिवाला केव्हा प्रीतिभरानें,
बोलत बैसे मुरार तिजशीं निर्मळ एकदिलाने.
मात्र विचारी कधी मुलांची जेव्हा हालहवाल,
घट्ट करूनी मन ती साङ्गे– 'हैतीं समृद्धि खुशाल !'
आणि बाजुला जाउन अपुलीं करुण आसवें ढाळी,
आणि बोलतां कधीं तयाशीं विषय तेवढा टाळी !
हेतु मनीं की पतिस पडावा त्याने पूर्णाराम,
आणि न खातां हाय, निरामय निज गांठावें ग्राम.
परि तद्हृदयीं वात्सल्याला उधाण जेव्हा आलें,
मन संयमुनी, कल्पित लीला कथुन तिने शान्तविलें.
दुर्दैवाची लीला भरतें कधी कधी तिज आणी,
आणि बाजुला जाउन गाळी डोळयांतुन ती पाणी !
मुरारजीने कधी पुसावें–'डोळं कां सगु लाल !'
तोंच साङ्गती कपोलकल्पित गोष्ट हासरे गाल.

परि सगुणेच्या जिवास नाहीं कधि द्यायाचा त्रास,
या सुविचारें मुरारजीनें संयमिलेंच जिवास.
प्रफुल्ल पाहुन प्रीतिरसाने भरलेल्या मुखकमला,
जीवनगुञ्जारवीं तयाचा भृङ्ग यापरी रमला.
कौतुक वाटे रुग्णालयिंच्या परसुखरत देवींना,
शिलोजिच्या नवमधुर स्वप्नें दिसलीं मग नयनांना.
उतार पडतां मुरार साङ्गे सगुला सर्व कहाणी,
हृदय द्रवलें तिचें, सांठलें त्याच्या नयनीं पाणी.
भरांत येऊन साङ्गत असतां जेव्हा गहिवर दाटे,
सगुणा खाली बघुन आसवें गाळी डोळ्यांवाटे.
पडला होता खाटेवरती असाच एके रातीं,
बसली होती सगुणा चेपित पाय तयाचे हातीं;
पेङ्गत, होते श्रवत शिलोजी त्याची करुण कहाणी,
साङ्गूं लागे तों अभिमानें मुरा विधीची करणी—
'सगुने ! माजं चितर पगितलस् समदं आजवरी तूं,
कथा जिवाची तुला साङ्गतों पन् नुरवाय। किन्तू.
सगू, उदळला पैका ! पापं सम्दीं मागं केलीं,
पन् परनारीवर्ती न्हाई नदर कदी ह्यी गेली !
पितं जिवाची तूच येकली तुज्या जिवाची आन,
तुला बुडवली म्हनूनश्येनी तळमळतो ह्यो प्रान.
सगू, अस्तुरी तूच जिवाची, तूच जिवाची देवी,
म्हनून् वांचलों, जोड लाभली लइ भाग्याची दैवीं.
आई म्हन्ली खरं खरं त्यें सगू जिवाला वाटे,
तू दैवाची—!' तोंच लोचनीं पुनरपि पाणी दाटे !

परन्तु धरुनी नव आशा, तो उत्साहाने बोले,
'पूस पूस त्ये सगू अदूगर डोळे अपुले वोले.
नग रहानं हतं, नरक ह्यो, किडे मानसं त्यैंत,
नग नग ही मुमई, जाऊं परतुन अम्भेरींत.
मानाजी पग् थोर! मोडुनी शिपत् हासलों त्येला,
चूकच झाली! कोप तरी ह्यो देवाजीनं केला.
परतुन जाऊं, अम्भेरीच्या राबूं रानामन्दीं,
गरीबींत मङ्ग करुं दैवाची अपुल्या तेजीमन्दी.
भाकर खाऊं गरीबींतली घेउन पोरं सङ्गं,
आम्बराइच्या रानीं राबूं, काय कमी मङ्ग सांग?
डोळां पानी कां म्हुन् आता? पूस पूस त्यें बाई,
राबायाला आपुल्या रानीं कमीपना ह्यो न्हाई!
आम्बराइचं मालक कोणी असतिल त्यांना सेवूं,
टाकुन मागं पैका, अपुली राई कदितरि घेवूं.
पर्गीतल्यापुन, नरकाचं ह्यें रूपच, सगुने, मुमई,—
अपमानाचं जिणं मनाला ततलं वाटत न्हाई.
खातिल पोरंबाळं तुकडा आन रानचा वारा,
भरती येइल खरी खरी ग सगुने, मङ्ग सौंसारा.
घेउनश्यानी अम्बेराई, छत्री मानाजीची-
बान्धुन, पुजूं रोज; व्हइल ग किर्पा देवाजीची.
सगू, वाटलं 'मरन्', तवा ह्ये व्होतं साङ्गायाचं,
रडगानं ह्यें अता कशाला? आता दिसं भाग्याचं!'
भावी सुन्दर या स्वप्नाने सगुचें मन आसावें,
नेत्र चमकले आणि हासली ती प्रीतीच्या भावें.

त्या भावाचें अमृत पिउनी पडला तोही शान्त,
वारा बाहिर गीत गाउनी रमला त्यांत नितान्त.

सगुची सेवा फळास आली, कृपा विधीने केली,
रुग्णालयिंचा वास सम्पला, वेळ जायची आली.
मुरास आता आली होती फिरावयाची शक्ति,
काय न देइल मिळवुन जीवा सत्प्रेमाची भक्ति ?
एक दिनीं मग करुन तयारी तीं गांवास निघालीं,
कृतज्ञतेने निरोप घेतां करुण आंसवें गळलीं.
प्रवासजीवन केलें सगुने निजसेवेने गोड,
गहिवरुनी तो मनीं वदे—'ही लइ भाग्याची जोड !'
एकदोनदा वदला तो मग—'सगू, जरा पड आता !
घे इस्रान्ती; थकलिस भारी !'—'नग !' वदे परि कान्ता.
वदे एकदा—'प्रवास जाला सङ्गं सुखकर भारी,
आता सङ्गं असंच जाऊं आपुन या सौसारीं !'
सगुणा हसली आणि मिटूनी डोळे, विनवी देवा;
मुरास पाहे डोळेभर मग; कुणा न वाटे हेवा ?
यापरि बोलत बोलत गोष्टी संसाराच्या गोड,
रहिमतपुरच्या थाम्ब्यावर तीं आली लागुन ओढ.
पहाट खुलली पूर्वाकाशीं अम्भेरीच्या मागे,
'अजिंक्यतारा' इकडुन पाहे न्याहाळुन अनुरागें.
सुखकर वाहे वडालिम्बांतुन नववासन्तिक वारा,
गवती शुष्क प्रदेश डोले माळावरला सारा.
काळीं रानें नवतेजाने तकाकलीं भवताली,
पडल्या झडल्या कुणीं बान्धल्या रानीं आता ताली.

नाङ्गरलेली पडलीं होतीं रानीं डिखळें काळीं,
कुठे चमकलीं त्यावर किरणीं नव, कोळ्यांचीं जाळीं.
पालवले वड, अम्ब्रेमोहर खचुन दाटला पानीं,
स्वैर भराऱ्न रमले पोपट शब्दीं, कोयळ गानीं.
बूच–लिम्ब–वड--पिम्पर्णीतुन वळण घेउनी वाट–
चढणीवरती सरली, दावुन सर्पाकृतिचा घाट.
भोवतालचे ताम्बुस निळसर डोङ्गर दूरावरुनी,
प्रफुल्लतेने पाहत होते माना उन्च करूनी.
आनन्दाने मुरार उतरे प्रसन्नतेने खाली,
मायभूमिची माती घेउन लावि अगोदर भालीं !
खिलारजोडी जोडुन कोणी तयार गाडी ठेवी,
शिलोजिच्या या योजकतेची स्तुती करावी केवी ?
मुरा-शिलोजी-सगुणा बसलीं, बसला गाडीवान,
घुङ्गुर वाजे खुळखुळ; त्याने भरे वेळुंचें रान !

एकाएकी परी सगूच्या कालव होई पोटीं,
करुण विचारीं हृदयीं झाली कांही खळबळ मोठी !
भावि सुखाच्या स्वप्नीं रङ्गुन बोले तोंच मुरारी–
‘ पगंत असतिल् वाट, न्हाइ का सगुने पोरं दारीं ? ’
उत्तर कसलें–तों हम्बरडा हृदय फोडुनि आला !
काय कथावें कैसा जाळी पुत्रशोक हृदयाला ?
शोकावेगें खान्द्यावर ती टाकुन त्याच्या मान–
स्फुन्दस्फुन्दुनी रडली ! गेला मुरार भाम्बावून !
शिलोजिंनी मग कथिलें सारें, ओसरल्यावर पूर,
दुःखावेगें मनांत उठलें मुरारच्या काहूर !

' करन्यासाठीं बरं मला, तूं दूख झाकलंस् घोर !
सगुने...! ' बोलुन इतुकें स्फुन्दे तोहि; नावरे जोर. २१२०
शिलोजिंनी मग सान्त्वन केलें धरुनी त्यांना पोटीं,
निजासवांनी न्हाणुन वदले शब्द प्रेमळ ओठीं.
तोंच थाम्बले बैल प्यावया कमण्डलूचें पाणी,
' नवं जिणं हें ! '–कमण्डलूची बोले स्वागत-वाणी. २१२४

* * *

बहार १४ वा

नवें जिणें

ध्वनि गाडीचा पडतां हिरुच्या आतुरलेल्या कानीं,
धावुन त्याने मिठी मारिली सगुला दोहातांनी.
चुम्बुन त्याला, तिने दाविलें कराङ्गुलीने कांही.
तोंच मुराला हिरू लाजुनी, हासत खाली पाही !
मान फिरविली; परि तो हासत जाई त्याच्याजवळी,
चुम्बुन त्याला, मुरार वत्सल निजहृदयाशीं कवळी.
गहिंवर येउन जरी दाटले नयनीं अश्रू वेगें,
तरी मुराने संयमिलें मन निजवात्सल्यावेगें.
गुल्गुल गोष्टी हिरू मुराशीं बोलाया तों लागे,
आणि साभिनय विक्रम अपुले सर्व पित्याला साङ्गे.
येतिल असले दिवस पुन्हा, हें सगुस वाटलें नाही,
म्हणुन कौतुकें दृश्य मनोरम हें ती पाहत राही !

येऊन आता मुरारजीला दिवस लोटले आठ,
वदनीं त्याच्या तेज आपुलें वठवी कृष्णाकांठ.
कमण्डलूचा गोड निरोगी नवा लागतां वारा,
पुलकित झाला देह तयाचा नव आनन्दें सारा.
नवशक्तीच्या पोटीं धरिला नवाङ्कुराने जोम,
मुरार निन्दी शहररहाणी आणि तियेचें स्तोम.
हृदयीं झाला अधिक प्रेमळ; परी जयांनी त्याला—
वागविलें अधमत्वें त्यांना जाइ न भेटायाला.

ज्या विभवाने अम्भेरीमधि केला होता वास,
त्याच वैभवें परतुन जाया त्याने धरिली आस.
प्रेमळ घरचीं सर्व माणसें आणिक अम्बेराई,
याविण कांही श्रमी जिवाला आवडलें मग नाही.
मूल न पोटीं, म्हणुन शिलोजी आणि तयाची कान्ता–
पुरीं लोभलीं त्यांच्यावरती, लागुन वेडी ममता !

गप्पा-गोष्टी करित अङ्गणीं अशी एकदा सारीं,
बसलीं होतीं जमुन रात्रिची चन्द्रसुधेमाझारीं.
आम्बराइचें तोंच बोलणें हळुच काढिलें त्याने,
आणि वदे–'हीं बरसातीनं भिजातिल आता रानें !
तजवीजीला नगं म्होरल्या लागाया का होवं ?
गेनबासनी पुसायला पन् आपुन् आता जावं.
आम्बराइवर जीव अडकला आता माझा सर्वे,
शिपत मोडली ! काम न हातीं दुसरं कसलं धर्वे.'
तोंच शिलोजी सरकुन पुढती हासत त्याला बोले,
'मुरा, उताइळ होवूं नगं, ह्ये हैती तकडं डोळे.
पोरापुन् तू भारी मज्‌ला, सगू बि माजी पोर,
आला हकडं, मैतर माजा गेला म्हनुनी थोर !
मानाजीची किरत् वदावी कुनीं ! किती ती मोठी !'
डोळे पुसले शिलोजिंनी मग, कालव होता पोटीं !
'शबूद गेला माजा ! माज्या धर्मासाठीं सारं—
आजवरी ह्यें केलं ! न्हाई गेलों कोना हार.
आम्बराइ मी तुला अता ही मिळवुन बक्षिस देतों.'
'नगं, करा ही किरपा मजवर !'–मुरार बोले हें तों.

‘ किरपा केली लइ लइ मजवर मानाजींनी मागं,
आन बोलल, तवा किती मीं धरला त्येंचा राग !
पन् त्यें झालं खरं ! नशिब् ह्यें फुटलं माज्या हातीं !
ऐती मिळकत मङ्जे, काका, अता वाटते माती !
खपूनश्येनीं रानीं, गाळुन मी निडळाचा घाम,
शेतामन्दी राबुन म्होरं करिन पगा आराम.
सगुना माजी येइल सङ्गं; टाकुन मागं पैका,
आम्बराइच्या रिणांतनं मी सुटन; एवडं ऐका !’
‘मुरा तुला पन् ही ध्यायाला हर्कत कसली बोल,
परका मज् तू कादिबी न्हाइस; पिर्ती माजी खोल’.
‘समूदं खरं ह्यें पन् ही ऐती मिळकत काका दोड,
इचार भलतं येउन आन बि लागत न्हाई गोड !
कुनी भरोसा द्यावा फुडला; नियत कुनीं साङ्गावी,
अता वाटतं गरीबिची म्यां पिर्ती येक धरावी !’
‘ पन ह्यो माजा तुला—सगूला देतों खाऊ म्हनुनी.
बसुन सुखानं खा कायमचा वडलांचा ह्यो गनुनी.’
‘ नगं नगं ही किरपा मजवर करा याफुडं, काका,
पिर्तीवर्ती ओतिल माज्या विख दुसऱ्याचा पैका !’
परोपरींनी साङ्गितलें पण ऐकेनाच मुरार,
निश्चय पाहुनि समाधानले मनीं शिलोजी फार.
गोष्ट मनांतिल गुपित आपुल्या, साङ्गायाला वेळ-
हीच पाहुनि योग्य, बोलले काय खेळला खेळ.
‘मुरा ऐक तर, आम्बेराई न्हाइ कुणाची आता,
न्हाइ गेनबा मालक; हाये धनी तियेचा सवता.’

'कोन पगू त्यो साङ्ग बर ? त्यो कोन सगू तू साङ्ग !'
विस्मित सारे पाहुं लागले काहि न लागुन थाङ्ग !
तोंच हासुनी गोड, शिलोजी वदले हलवुन मान—
'हिरु आपला मालक तीचा !—भगवन्ताचं देनं !
कसा जाह्‌ला मालक त्यो बी नगं इचारूं कांही,
अम्बेराई ही पोरांनो परक्याची मुळि न्हाई !'
स्तिमित जाह्‌ले किती वेळ तों सगुणा आणि मुरारी,
भिजलीं नेत्रें पाहुनि लीला दैवाची ही सारी !

आकाशांतुन वर्षत होतें सुखद चान्दणें भंवती,
प्रतिवस्तूला चराचरांतिल आली होती नवती.
झुळझुळ वारा वाहुन आता जरा गारठा आला,
निजले प्राणी, डोङ्गर, झाडें; शान्ति मिळे सर्वाला।
मात्र विचारीं नवीन कांही मुरार झाला गुङ्ग,
पुष्पावरती एकच गानीं रमला जणुं कीं भृङ्ग.
'चला निजूं ! लइ वाडुळ बसलों ! चान्द किती वर आला!'
वदतां काका, उठुनी सगळे गेले झोपायाला.
परि येईना झोप मुराला; मागिल काळ समोर—
दिसुन, शहारुन अङ्ग जाउनी भीति वाटली घोर !
उपकारांचें जड हें ओझें जीवा वाटुनि फार,
कृतज्ञता-आश्चर्य भीतिंनी होय मनीं बेजार !
सगुस वदे मग : 'ही दैवाची करनी उलटी न्यारी,
कोन कुणाचा कसा रिणी पग् दैवाच्या बाजारीं.
कसं करावं, उपकारांचं जोखड जालं भारी !
चौबाजूंनी पुरता गेलों उपकाराच्या हारीं;

आपुन सारं येक, खरं ह्यें; तरि पन् खपुनी रानीं,
पैसं फेडूं समूद हिरूचं निडळाच्या घामांनी !'
हुकार त्याला दिला सगूने, तोहि जाह्ला शान्त,
शान्तिरूपिणी सृष्टी रमली ध्यानीं पूर्ण निवान्त ! २२२•

कळे पुढे की शिलुकाकांनी पुञ्जी वेचुन सगळी
आम्बेराई, आपुलकीने केवळ, केली अपुली.
आणि सर्व हें मानाजीच्या मैत्रीसाठी केलें,
वचन पाळिलें पूर्णत्वाने मानाजीस दिलेलें !
तेव्हा आला मुरारजीचा प्रेमें भरुनी ऊर,
आणि तयाच्या नयनीं वाहे कृतज्ञतेचा पूर.
' अशीं मानसं मला लाभलीं, ही दैवाची खैर !'
बोलुन इतुकें सर्व विसरला तो दैवाशीं वैर.

चार घरांचीं चार माणसें झालीं प्रेमें एक,
परस्परां सुख द्याया करिती स्वार्थत्याग अनेक. २२३•
आपुलकीच्या घरीं नांदते प्रेमें निर्मळ शान्ती,
सुख पाहुन हें शिलुकाकांच्या समाधान हो स्वान्तीं.
पाहुन आग्रह पुढे मुराचा, वेळू सोडुन तेही—
रहावयाला प्रेमें गेले आम्बराईच्या गेहीं.
जीवन झालें सुरू तेथलें निर्मळ आनन्दाचें,
उल्हासाचें मुरा घालवी जीवन शेतकऱ्याचें.
' वनवासाचीं चौदा वर्सं सरलीं आता बैस !
रामराज्य कर हतं ! ' बोलले शिलुकाकाहि मुरास.

गेलीं वर्षें दोन; मुराने पिकें काढिलीं छान,
स्वयें खपूनी मग रङ्गाला सर्व आणिलें रान.

पहिला पैका आला, सारी विकल्यावरती खोती,
मुरास वाटे तेव्हा, पडले हातीं माणिकमोतीं.
सांठवुनी ते आणि घालुनी करुण आसवें त्यांत,
मानाजीची छत्री त्याने बान्धविली शेतांत.
रोज सकाळीं सायङ्काळीं जातां येतां तीचें–
दर्शन घेउन काम चालवी मुरार मग शेतीचें.
केव्हा तरि काढून शिलोजी दिवसामाजी वेळ,
बसती तेथें, हिरूसङ्गतीं खेळत कांही खेळ !
आणि सगूच्या हूर्हुर हृदयीं जेव्हा स्मृतिंनी दाटे
जाउन बैसे ती ही, गाळित अश्रू डोळ्यांवाटे !

थण्डी जाऊन, आता ऊष्मा वाढूं लागे थोडा,
शिशिरामधला खळखळणारा बारिक झाला ओढा.
परि थण्डींतिल चराचराची लोपुन भीषण छाया,
पानोपानीं मोहक विलसे नव वासन्तिक माया.
कुठे कोवळे पल्लव फुटले, कोठे मोहर आला,
वाऱ्यामधुनी सुगन्ध लागे रानीं दरवळण्याला.
सुन्दर मञ्जुळ पक्षिरवांनी भरली अम्बेराई,
तींत कुहूचें कोकिळ गायनताररवाने गाई.
पिकें काढुनी शेतकऱ्यांनी रानीं रचुन बुचाडें,
खळीं घातलीं धान्य मळाया मोगण आणिक माडें.

पाणथळांतुन अजुन उसाचीं होतीं परि जित्रापें,
हिरवट पानें पिवळीं झालीं मात्र उन्हाच्या तापें.
चालू झालीं कुठे गुऱ्हाळें, अगाप कोठे सरलीं,
वैपुल्याच्या आनन्दाने राई-रानें भरलीं.
मोडुन आता मानाजीचें छप्पर पाचटलेलें,
कौलारू घर चौसोप्याचें नवें मुराने केलें.
बाजुस एका बैल बान्धले आणि वांसरें-गाई,
रानवैभवीं खुलूं लागली त्याची अम्बेराई.
दुसऱ्या बाजुस सेवक त्याचा राहे कुणि केदारी,
पत्नी त्याची होय मञ्जुळा सगुची मैत्रिण भारी.
उठुन पहाटे शिलुकाकांनी नित्य अभङ्ग म्हणावे,
गोड सुरावर कधि मञ्जूने जात्यावरती गावें.
सगुणा उठुनी, गुराखालचें काढुनि, कामें पाही.
मुरार घेउन केदारीला कामावरती जाई;
पैरण साधी, खादीधोतर शोभति त्याला फार,
डौल मागला गेला तरि ही वदनीं कान्ति अपार.
कधी न्यहारी खाउन जाई, कधि तो परतुन येई,
केव्हा जेवण त्याचें सगुणा शेतावरती नेई.

आज कराया गुऱ्हाळघर तो आणि ऊस पाजाया,
गेला रानीं दूर गड्यांसह, जाय हिरू हि पाहाया.
टळली वेळा न्याहारीची, आटपुनी तरि काम,
सगू शिदोरी घेउनि लगबग निघे सोडुनी धाम.
सोबतिला घेऊन मञ्जुळा चालूं लागे वाट,
अपूर्व विलसे मधुर भोवती नव वासन्तिक थाट.

वाट सरावी झरझर म्हणुनी उत्सुकुनी स्वमनांत,
मञ्जुळेस तों सगुणा बोले हासुन हलुच पहात,—
‘ गानं म्हन् त्यें तुजं मञ्जुळे ! म्हन् त्यें बाई गोड,
वकूत् न्यारिचा–बिगी बिगी–त्यें ! जिवा लागली वोढ !’
लाजे अपुल्याशींच मञ्जुळा; सगुला परि आतुर–
पाहुनिया, ती काढी अपुले गोड रानटी सूर-

५ न्यहारीचें गाणें

“न्यारिचा वकुत होईल   मैतरणी बिगिबिगि चाल !
नाङ्गूरसुटीच्या आंत   पोचाया होवं ततं.
सोडितिल हात बैलाला   धुण्डील नदर कोनाला !
नदरे न पडन् मी जरी,
जाईल मर्जि ग तरी,
उरिं रुतंल माज्या सुरी,
नग नगं गमावूं येळ   मैतरणी बिगिबिगि चाल ! १

लइ वाडुळ जुपि झाल्याली   असत्याल समूर्दि शिणल्यालीं !
शिण जाइल न्यारि करून   अन् साङ्ग कुना देखुन ?
त्यें खुलें त्वाण्ड घामानं   भरघोस हि कण्साहुन.
पाहिलं जरी रोज मीं,
तरि हौस न होई कमी,
फिरफिरुन पगायास मी,
व्होतसे मनिं उतायीळ   मैतरणी बिगिबिगी चाल !” २

अचल पापण्या, डोळे सुस्थिर, टपोर, पाणीदार,
आणि गाल यांवरी पसरली हसरी जादु अपार !

ऐकत होती सुस्वर गाणें सगुणा मन लावून,
अन्तीं नजरा मिळतां, हसल्या दोघी लव लाजून.
गाणें सरतां शान्ति दुणावे भरुनी रानीं सूर,
आणि सगूच्या हृदया लागे गोड पुन्हा हुर्हूर.
'भरघोसहि कण्साहुन'—ऐसें वदनीं घोळत कांही,
मैत्रिणीस ती वदे 'मञ्जुळे, त्रिगिबिगि चल् बाई!'
हसे मञ्जुळा डोळे मोडुन आणि सगू ही लाजे,
खुलले लोचन सगुचे, निर्मळ अनुरागाच्या साजें.
तों बैलाला ताररवानें कुणिं म्हटलेलें गाणें,
ऐकुन, थबकुन, मन्द पावलीं चाले ती अभिमानें.
दृष्टभेट तों होउन दोघें मनीं आपुल्या धालीं,
घाम मुराच्या कितितरि होता डवडवलेला भालीं!
डोक्यावरती ऊन चाललें होतें तावत फार,
अर्ध्या धावेवरती होती मात्र सावली गार.
मोट सोडली आणि दाविलें गुरांस त्यानें पाणी,
केदारीला येण्याला दे हाक तयाची वाणी.
जमले सारे धावेवर ते बसले अम्ब्याखालीं,
तोंच शिदोरी सोडायाला सगुणा पुढती आली.
हिरू बैसला साङ्गाती मग, मुरार पुरवी कोड,
प्रीतिकराची चटणीभाकर लागे न कुणा गोड?
मग आवडतें गाणें तिजला म्हणावया तो साङ्गे,
लाजत हासत नकार देई तीही लाडिक रागें.
परन्तु केला आग्रह त्यानें आणि मञ्जुनें फार,
तेव्हा गाई सगू, माधुरी भरली जींत अपार—

प्रीतीचें गाणें

पिरतिची किर ऽऽऽ त् सम्द्याहुनी लइ न्यारी ॥धृ०॥
ही पिरंत जडलि रामाला,
शीतेसाटी येडा पर्भु जाला,
मग पुसे झाडांपाखरांला--
'कुनि दावा पिरत् माजि प्यारी' १

हिनं झपाटलं दुर्पदीला,
भावासाटी जिव तळ्मळ्ला,
बोट कापतां र्ये बान्धायाला--
भन् पैठन फाडि जरतारी ! २

हिचं लागीर जनिला झालं !
हिनं नाम्याला येडं केलं !
हिनं तुक्याचं मन भारलं !
या येडांत रमलीं नरनारी ! ३

अशि झळम्बि कितिकां बिज्ली,
कितिकांची जीवजोत इझ्ली,
परि ज्यावर मती हिचि रिझ्ली--
त्यानं साधील्या मुक्ती चारी ! ४

घास तोण्डचा तोण्डीं राहे आणि हातचा हातीं,
लव हि न लवलीं अचल मुराचीं दोडोळ्यांचीं पातीं.

मोहनमन्त्रे भारुन गेला तो प्रीतीच्या गानीं,
गालें त्याचीं रमलीं केवळ सौन्दर्याच्या पानीं. २३२०

हिरू एकदा मुराकडे, मग सगूकडे हलु पाहे,
घटियन्त्राचा लम्बक अथवा जणुं आन्दोलत राहे.
इर्वेतुनी मग गानरसाचे वाहत गेले पूर,
पीक उसाचें आनन्दाने डोलुनि झालें चूर.
सङ्गीताचे सूर उमटले मुरारच्या हृदयांत,
अम्बेराईतून मिळाली सुरेल त्याला साथ.
आणि कमण्डलु शेजारूनी वाहुन झुळझुळवाणें,
ऐकवि मङ्गल गोड आपुलें प्रीतिशान्तिचें गाणें ! २३२८

* * *

परिशिष्ट

टीपा

वेळू व अंभेरी

उत्तर सातारा जिल्ह्यांतील कोरेगांव तालुक्यांत रहिमतपूर या नांवाचें एक कसबे गांव आहे. या गांवाचे अनुक्रमें पूर्वेस व ईशान्येस ' वेळू ' (येळीव) व ' अंभेरी ' हीं खेडीं आहेत. या दोन गांवाचे शेजारीं एक मोठी ' आम्बराई ' आहे ही. आम्बराई वेळू आणि अंभेरी या गांवाच्या शिवेच्या ओढ्याकांठीं म्हणजे कमण्डलूच्या कांठीं आहे, अशी कथानकाच्या सोयीसाठीं कल्पना केलेली आहे.

कमण्डल

वरील रहिमतपूर गांवचा जो मुख्य ओढा त्याचें हें नांव आहे. हा ओढा म्हणजे एक लहानशी पण बारा महिने वाहणारी नदीच आहे. रहिमतपुराजवळील अंभेरीच्या डोंगरांत एक कार्तिक स्वामीचें स्थान आहे. या ठिकाणीं दरसाल मोठी यात्रा भरते. प्राचीन काळीं या ठिकाणीं रहात असलेल्या कार्तिकस्वामींचा कमंडलू एक दिवस उलंडला व त्याची नदी झाली; अशी या नदीची जन्मकथा व त्यावरून तिला ' कमंडलू ' हें नांव मिळालें अशी आख्यायिका आहे. ही नदी ईशान्येकडून वाहत येऊन रहिमतपूर गांवाला दक्षिण अंगाने वळसा घालून पुढें कृष्णेला मिळते. रहिमतपूर गांवीं दुसऱ्या म्हणजे उत्तर अंगानें वळसा घालून आलेला ' कापूर ओढा ' तिला गांवाबाहेर पश्चिम अंगास मिळतो. या संगमामुळें रहिमतपूर हें एकाद्या द्वीपकल्पासारखें झालें आहे.

या काव्यांत प्रत्येक बहाराच्या शेवटीं कमंडलूचा उल्लेख आलेला आहे. तो चित्रित करतांना नायक नायिका यांच्या जीवनांत काय चाललें होतें व 'कमंडलूच्या' जीवनांत कोणकोणते संवादी वा विसंवादी भावस्वर उसळत होते, हें दाखविण्याचा प्रयत्न करण्यांत आलेला आहे. या दृष्टीने त्या त्या घटना--प्रसंगांतील भाव व कमंडलूची वृत्ति तुळून पाहाण्यासारखी आहे.

काळवटीचीं रानें =काळ्या मातीच्या जमिनी.

मधल्या डोंगरखोऱ्यांतून = रहिमतपूरच्या पूर्वेला परंतु जरा ईशान्येस झुकलेल्या डोंगरामध्ये दोन बाजूला दोन उंच डोंगर असून मधला डोंगर लहान आहे.त्याच्या खोऱ्यांतून कमंडलु वाहतो.

मराठमोळा लतिकावेली = मराठमोळा वातावरण निर्माण करण्या-साठीं लतिकावेलीला हें विशेषण लावलेलें आहे.

होन = सोन्याचे नाणें (सोन्याचा तुकडा असा गर्भितार्थ.)

बहिऱ्या ! बहिऱ्या ! = शेताची राखण करतांना पांखरें घालवून देण्यासाठी शेतकरी गोफण मारीत शब्द उच्चारतात ते.

'तिनं व्हायला पुनीत आम्हीं'= यांत भावी काळांतील अनेक सूचना आहेत. सगुणेबरोबर देणगी म्हणून आंबराई मिळेल हीहि यांत गर्भित कल्पना आहे. शिवाय जीवनांत कधीकाळीं वाईट प्रसंग आला तर ही आंबराईच वाचवील, पापापासून शुद्ध म्हणजे ' पुनीत ' करील हीहि सूचना आहे.

साखरपान=लग्न नक्की झालें हें दाखविणारा मराठा समाजांतील एक मंगल विधि (वाङ्निश्चय)

चोळीबांगडी=सौभाग्यदान म्हणून कांही शेतमळे देण्याची मराठा समाजांत पद्धत आहे व तिला ' चोळीबांगडी ' हें सुंदर नांव आहे. हा शब्द दस्तऐवजांतून वरचेवर येतो.

वेळ अमोशा=वेळ अमावास्या. रहिमतपूर जवळील ब्रह्मपुरी या कृष्ण कांठच्या देवस्थानच्या जत्रेचा दिवस.

आर=हुरडा भाजण्यासाठीं काळ्या जमिनींत वाटोळा उथळ खळगा करून त्यांत रानशेणीचा पेटविलेला विस्तव (अंगार).

गोड प्रतिकार=हें एकनाथ महाराजांचें पद आहे.

शिपणें=रंगपंचमी.

देव देव करणें=सातारा जिल्ह्यांतील मराठे लोक आपापल्या कुलदेवतेच्या बाबतींत फार भाविक आहेत. सामान्यत: पालीचा किंवा जेजूरीचा खंडोबा, कोल्हापूरची अंबाबाई किंवा रत्नागिरीकडील कांहीं देवदेवता हीं यांचीं कुल-दैवतें आहेत. उन्हाळा लागण्याच्या सुमारास शेतांतील कामें संपलेलीं असतात. अशा वेळीं जत्रेला जाणें, देवाला जाणें किंवा नवस फेडणें या गोष्टी ते करीत असतात.

बासन बांधणें=लग्नाचें कापडचोपड विकत घेणें.

जरंडा=हें साताऱ्याजवळील एक मारुतीचें देवस्थान असून तें डोंग-रावर आहे.

माहुली, तांदुळवाडी=या गांवीं उन्हाळ्यांत जत्रा भरतात व कुस्त्यांचे फड पडतात. हीं गांवेंहि साताऱ्याजवळच आहेत.

निवेद करणें=नैवेद्य करणें.

बापुरावचा तमाशा=पठ्ठे बापूराव या सातारा जिल्ह्यांतील रेठरें गांवच्या नामवंत शाहीराचा तमाशा. हा पुढें मुंबईला आपले तमाशे करीत असे. आधुनिक शाहीरांतील हा एक सुप्रसिद्ध व प्रतिभाशाली लावणीकार आहे.

ब्येस=चांगलें, छान.

मोहमयी = मुंबईला परस्थ लोकांनीं दिलेलें नांव. (मुमई)

हेळ = उन्हाळयांत ओढ्यामध्यें उकरून काढलेले किंवा बांधीव काम केलेले हंगामी खोल झरे. हे झरे पावसाळ्यांत मुजतात व परत ते उन्हाळयांत उकरले जातात.

तापसरीची सांथ = ही साथ म्हणजे १९१८ मधे आलेली इन्फ्ल्यूएंझाची प्रचंड साथ होय. ही सर्व महाराष्ट्रभर फैलावली व सर्वत्र घरटीं चार चार पांच पांच माणसें आजारी पडलीं. पुण्यासारख्या शहरीं तर शाळा-इमारतींची त्यावेळीं इस्पितळें करण्यांत आलीं. पुण्यांत साथीनें दररोज पांच सहाशें माणसें मृत्युमुखीं पडत असत; आणि खेडेगांवांत तर औषधपाण्यावांचून अनेक लोक मेले ! औषधासाठीं व पथ्यवस्तूसाठीं लोकांनी आपलीं गुरेंढोरें विकलीं व जिकडे तिकडे कमालीचा हाहाःकार उडाला ! एकाच घरांत लागोपाठ अनेक मृत्यु झाले. या सत्यकथेचा या काव्यांत पार्श्वभूमि म्हणून उपयोग करून घेतला आहे.

मोरासम...खंती = मोर रंगांत आला कीं नाचूं लागतो, व नाचतां नाचतां एकदम अश्रू गाळतो व थांबतो; अशी आख्यायिका आहे.

येरवाळी = लवकर.

एक इसा = वीस वर्षें.

तालेवार = श्रीमंत.

डोरलें = मराठमोळा स्त्रियांच्या गळयांतील एक सोन्याचा जिन्नस.

थांबा = रेल्वे स्टेशन; उतार (उतारु उतरण्याचें ठिकाण).

तेथुन खालीं कृष्णासलिलीं = रहिमतपूर स्टेशनाजवळच्या (सदर्न मराठा रेल्वे) धामणेर या गांवाला चिकटून कृष्णा नदी

वहाते व तिथें जवळच तिला कमंडलूचा ओढा मिळाला आहे. त्या दृष्टीने ही ओळ वाचावी.

दारूची लावणी = या लावणींत वैभवांत असलेल्या एका तरुण शेतकऱ्याचा दारूपायीं कसा नाश झाला याचें चित्रण आहे.
" वाटे त्याला पोट ! अरेरे···कुठेही सेवा "
ओळी ७३१-३२ व १५२९-३० यांतील पुनरुक्ति सहेतुक आहे. या दोन ओळींतील भाव व्यक्त करतांना प्रसंग कोणते होते. त्यांची तुलना करून पाहा.

परेळ = परेळ भागांतील गिरण-भागांतील हें पूर्वीचें चित्र आहे.
" झुंझुरकाचा उठून कोणी······"
हें मुरारच्या स्वप्नाळु व काव्यात्मवृत्तीचें चित्र आहे.

संव्यथा = सहानुभूति (कै. प्रा. श्री. नी. चापेकरांचा हा शब्द आहे).

जगन्नायकें काय मांडिला खेळ = विनायक कवीची " जगन्नायकें खेळ मांडिला जगत्पटाच्या वरी ! मानव नरदा, दिवस यामिनी फासे धरिले करीं" या ओळी व त्यांतील जीवनाचा दृष्टिकोन प्रसिद्ध आहे.

परसुखरत देवी = रुग्णालयांतील सेविका.

अस्तुरी = स्त्री; गडणी; हा शब्द लावणी वाङ्मयांत ' काव्यात्म स्त्री, प्रियकरीण, प्रिया ' या अर्थीं वापरला जातो.

प्रवास जाला सङ्गं सुखकर भारी = आपला जीवनाचा प्रवास फार सुखाचा झाला.

अजिंक्यतारा = (i) सातारचा किल्ला ' अजिमतारा ' याला जनतेने दिलेलें हें नांव आहे. रहिमतपूरच्या स्टेशनावरून पश्चिमेकडे दृष्टि फेकली कीं निळसर धुक्यांत हा किल्ला दिसतो. (ii

'अजिंक्यतारा इकडुन पाहे...'या ओळीपासून पुढील आठ दहा ओळींतील वर्णन रहिमतपूर स्टेशनपासून रहिमतपूर गांवास जाणाऱ्या रस्त्याचें व त्याच्या आजूबाजूच्या प्रदेशाचें आहे.

"वनवासाचीं चौदा वर्सं..."=आम्बराईची कथा म्हणजे मुराऱ्या जीवनांतील चौदा वर्षांच्या वनवासाची कथाच आहे. आणि आम्बराईतील बहार हि चौदाच असून नेमक्या चौदाव्या बहाराचे शेवटीं हे शब्द शिलुकाकांच्या तोंडीं आले आहेत, हें पाहाण्यासारखें आहे.

बुचाड = पिकाची कापणी झाल्यावर कणसें असलेल्या ताटांची (अरगड, शाळू, बाजरी वगैरे) शंकूच्या आकाराची शेतांत रचलेली गंज.

मोगण, मार्डे = मोगण म्हणजे मुख्य पिकांत मधून मधून लावलेलें दुय्यम पीक. उदा० शाळूमध्यें लावलेला हरभरा. यांत हरभरा हें 'मोगण' पीक. मार्डे म्हणजे सबंध शेतांत लावलेलें एकच एक पीक. उदा० माडा हरभरा म्हणजे नुसतें एकच एक हरभऱ्याचें पीक.

अगाप पिकें = अगाऊ लावलेलीं, लवकर लावलेलीं पिकें.

'न्यहारीचें गाणें' = हें गाणें राजकवि यशवंत (य. दि. पेंढरकर) यांचें आहे. हें त्या काळीं फार लोकप्रिय झालेलें कुणबाऊ भावगीत होतें. म्हणून ते मंजुळेलाहि येत होतें. अशी कल्पना केलेली आहे.

"प्रीतीचें गाणें उर्फ पिरतिची किरत..." या गीतांत प्रीतीची अत्यंत व्यापक कल्पना मांडलेली आहे. काव्यात्म प्रीति बंधुभगिनीप्रेम

व देवभक्त यांची भक्ति यांची यांत महति गाइलेली आहे; आणि त्याला उदाहरण म्हणून राम--सीता, कृष्ण--द्रौपदी व जनाबाई, नामदेव, तुकाराम यांच्या जीवनांतील प्रसंगांचें व त्यांच्या भावनेचे चित्रण केलें आहे. शेवटीं अशा प्रीतीची ज्यावर बहाल मर्जी झाली त्याला मोक्ष म्हणजे चारी मुक्ति मिळाल्या असें म्हटलें आहे.

चारी मुक्ति =सलोकता, समीपता, सरूपता व सायुज्यता या चार मुक्ति आहेत.

'ही पिरत जडलि रामाला' = सीताहरणानंतर राम सीतेसाठीं वेडा झाला व झाडापांखरांजवळ तिचा शोध करूं लागला हा कथाभाग.

'हिनं झपाटलं दुर्पदीला' = कृष्णाने द्रौपदीच्या भगिनीप्रेमाची कसोटी पाहण्यासाठी स्वतांचें बोट कापून घेतलें व तें रक्तबंबाळ बोट पाहून द्रौपदीने आपल्या बहुमोल पैठणीच्या 'चिंधीने' तें बांधलें हा कथाभाग.

'हिचं लागीर जनिला झालं'= लागीर होणें म्हणजे भुताने झपाटणें. भक्तीच्या भुताने जनाबाई, नामदेव व तुकाराम यांना झपाटलें होतें असा भाव. "भुत जबर मोठं ग बाई। झाली झडपण करूं गत काई, भुत लागलं हें नारदाला" वगैरे ओळींतून आलेला हा संकेत प्रसिद्ध आहे.

प्रीतिशांतिचें गाणें = मुरार व सगुणा यांच्या जीवनांत अथांग प्रीति व अलोट शांति निर्माण झाली हा भाव.

प्रदीर्घ उपमा (होमेरिक सिमिली)

या काव्यांत दोन ठिकाणीं (बहार १० ओळी १६४७-१६५८ व बहार १२ ओळी १९५५ ते १९६५) प्रदीर्घ उपमा वापरलेल्या आहेत. हिला इंग्रजी वाङ्मयांत 'होमेरिक सिमिली' हें नांव असून मराठींत तिचा उपक्रम त्या वाङ्मयांतूनच झालेला आहे. अशा तऱ्हेच्या प्रदीर्घ उपमा माधव जूलियन यांच्या 'सुधारक' काव्यांतहि आलेल्या आहेत. इंग्रजी वाङ्मयांतील ही प्रथा फार जुनी आहे. एकाद्या प्रसंगांतील रहस्य विशद होण्यासाठी तशाच एकाद्या भावसदृश प्रसंगाचें सविस्तर चित्रण करून त्यांतील साम्य दाखवावयाचें हा यांतील हेतु असतो. मुरारच्या जीवनांतील दोन गंभीर प्रसंगांचें रहस्य कळण्यासाठीच या प्रदीर्घ उपमांचा उपयोग करण्यांत आलेला आहे.

* * *

आम्ही प्रकाशित केलेल्या कादंबऱ्या

